“*Diari d'un soldat d'enginyers de la lleva del 30*”

La batalla de Terol explicada a través del diari personal de Jaume Picasó, escrit entre 1937 i 1939

Malena Sabaté i Fabià Plana

dirigit per Xavier Bou

2n Batx. A, Costa i LLobera

Barcelona, 4 d'octubre de 2010

"El único deber que tenemos con la historia es rescribirla"

Oscar Wilde

In memoriam de Jaume Picasó

Índex

Presentació del treball..... 5
Agraïments..... 8
La Guerra Civil Espanyola..... 9
Introducció..... 9
Context històric..... 10
Els dos bàndols..... 10
Republicans..... 11
Nacionals..... 13
Fases de la Guerra Civil:..... 13
Primera etapa..... 13
Segona etapa..... 14
Tercera etapa..... 15
Quarta etapa..... 17
Conseqüències..... 17
El diari i el seu autor..... 19
Història de la biblioteca i el seu fundador..... 19
Descripció del document trobat..... 27
El diari: contingut i context..... 33
Introducció..... 33
Sortida cap al front..... 33
Quotidianitat al front..... 34
La malaltia..... 37
84 Brigada Mixta..... 39
Batalla de Terol..... 40
Presentació de la batalla..... 40

La batalla aérea....41
Dies previs a la batalla.... 42
Entrada a Terol.... 45
Insubordinació de la 84 Brigada Mixta....50
Operacions al voltant de Terol....51
Retirada....54
Alacant.... 57
Desfeta....60
Detenció.... 63
Situació posterior a la redacció del diari....67
Itinerari i desplaçaments....69
Seguint l'itinerari de Jaume Picasó....75
Moncofa....75
Sarrión....78
Rubielos de Mora.... 80
Piedras Gordas.... 81
Mora de Rubielos.... 82
Port Escandón....84
Terol....84
Tortajada, Vilalba i Cedrillas....87
Corbalán....88
Camí de la retirada 90
Conclusions.... 91
Bibliografia.... 95
Annex: Transcripció del diari …… Ⅰ

Presentació del treball

El present treball pertany al camp de les ciències socials i està basat en els documents originals d'un testimoni i actor directe de la Guerra Civil Espanyola, seguint la línea de recuperar la memòria històrica del nostre país. L'estudi es basa en el diari personal de Jaume Picasó, escrit entre els anys 1937 i 1939, un document inèdit que reflecteix la vida al front d'un soldat de l'exèrcit republicà regular i que ens confereix l'oportunitat única de reviure en primera persona un dels episodis més terribles de la Guerra Civil en el marc geogràfic de Terol.

El plantejament d'aquest estudi troba la seva idea central en el desig d'aprofundir en el marc del projecte de recerca el·laborat durant el curs de quart d'ESO per una dels integrants del treball amb la finalitat de donar-li continuïtat. Aquest primer treball es focalitzava en la rehabilitació de la biblioteca personal de Jaume Picasó, ubicada a Manresa, i l'estudi del material trobat, especialment llibres i publicacions periòdiques. L'estat de la biblioteca, situada en un soterrani i abandonada durant més de deu anys, va fer necessari un exhaustiu treball pràctic de neteja i reordenació del material, substituint els estants i modificant la distribució de les sales. Durant aquest procés de recuperació Nuria Picasó, filla de l'autor del diari, va trobar de manera casual el document sobre el qual hem centrat el present treball i un important nombre de cartes enviades durant la guerra a la seva família. La família sabia l'existència d'aquests documents, pel testimoni del seu autor, però se'n desconeixia la seva ubicació ja que havien estat amagats durant els llargs anys de dictadura.

El diari es trobava en bon estat, tot i que en alguns moment la seva lectura no resulta fàcil, però les cartes estaven clarament deteriorades fins al punt que algunes són completament illegibles per culpa de la tinta, que ha traspassat el paper, i els fongs, que han destruït alguns fragments. La troballa d'una font original i inèdita ens va impulsar a enfocar el treball de recerca cap a l'estudi d'aquest material, que en el cas de l'autora també té un valor de retrobament amb les arrels i el passat familiar. D'altra banda aquest treball té un interès social afegit, ja que la seva lectura suposa un apropament amb una realitat molt allunyada a l'actual -amb unes condicions de vida, uns valors i unes prioritats completament diferents- però alhora sorprenentment propera en el temps.

En aquesta línia hem intentat reparar i omplir amb l'interès personal, la manca de consciència sobre aquesta època que existeix en la nostra societat, i la seva manca de presència tant a l'escola com en els medis de comunicació social.

L'objectiu final d'aquest estudi és poder concebre el diari des de la globalitat per a poder entendre'n el detall. Per això la seva estructura interna es basa en una sèrie d'apartats introductoris que permeten situar el diari en diferents aspectes de la seva concepció. En primer lloc hem redactat una petita introducció històrica del moment -a través de la selecció i lectura de la bibliografia- així com de l'autor del diari i els seus trets principals, apartat que hem adaptat del treball anterior. Després hem explicat les condicions en les quals hem trobat el diari i les seves característiques –físiques i estilístiques- més rellevants, així com les diferents pautes utilitzades en la seva transcripció i posterior tractament. Finalment hem relacionat les dades i les localitzacions que apareixen en el diari amb els fets històrics documentats en la bibliografia, i hem elaborat l'itinerari recorregut per Jaume Picasó durant la seva estada al front.

El treball ha seguit diferents etapes clarament diferenciades. La primera correspon a la transcripció literal del document original, que s'adjunta com a annex, sense correccions ortogràfiques ni sintàctiques, i a la compilació i ordenació cronològica dels fulls trobats. Per a simplificar la tasca i no sotmetre els fulls originals, deteriorats pel temps i la humitat, a un desgast excessiu es van escanejar totes les seves pàgines per editar-les digitalment. Aquesta fase va presentar algunes dificultats ja que en alguns fragments l'estat del suport, de la tinta o el grafit, i la lletra molt personal feien molt dificultosa la seva comprensió.

Un cop acabat aquest procés, vam començar l'estudi d'altres fonts documentals. Entre aquestes podem trobar fonts primàries, com podrien ser les cites del propi diari o la informació continguda en les cartes. Aquestes són les fonts més properes i més interessants d'estudiar, i són les que donen força i constitueixen el treball. També hem utilitzat fonts secundàries, que es basen en la lectura sistemàtica de diferents llibres i la consulta de webs, així com la visualització de vídeos relacionats. Aquestes fonts són les que ens han permès relacionar els fets del diari amb els fets històrics documentats, i es troben citades a la bibliografia. Finalment hem utilitzat els testimonis orals del

projecte de recerca de l'any 2008-2009, que recollia les veus de la filla i el nét de Jaume Picasó en una doble entrevista a la qual hem tingut accés.

A partir de la visió global de la Guerra Civil, vam passar a fer una relació dels fets del diari amb els episodis documentats, a través de la selecció i l'anàlisi dels fets més significatius que apareixen en el diari. Aquest es potser el punt més difícil de l'elaboració del treball, ja que a vegades no ha estat fàcil identificar els fets històrics, narrats en primera persona al diari, i poder-los referir a la història oficial. Les descripcions breus i a vegades amb manca d'informació, han fet que en alguns moments ens costés situar els fets puntuals narrats dintre del marc general de les operacions militars de la Guerra Civil. De la mateixa manera hi ha citades als diari accions militars que ens ha costat verificar i contrastar amb altres fonts, ja sigui perquè al diari estan citades de manera genèrica o col·loquial, o perquè la seva importància relativa fa que no apareguin en la historiografia oficial. El treball va seguir una línia d'indagació a partir de les referències que anaven "encaixant", i que ens permetien poc a poc completar el trencaclosques que la narració del diari ens suposava respecte dels fets coneguts. Per això aquest no és un treball que s'hagi escrit de manera lineal, apartat rere apartat, sinó que s'ha basat en una reelaboració constant, introduint nous punts amb cada lectura.

Paral·lelament a aquesta feina vam dur a terme un estudi del recorregut de Jaume Picasó durant la Guerra Civil. D'acord amb les localitzacions i les dates que apareixien en el text vam el·laborar una taula amb els diferents desplaçaments, que es veuen reflectits en el mapa adjunt. Com a conclusió, i amb el bagatge que representen els mesos de reflexió i treball sobre el diari, hem fet un viatge a Terol per tal de veure amb els nostres propis ulls els llocs que hem escrit i reescrit, amb la certesa que coneixem la historia terrible que va succeir, fa no tants anys, en aquests indrets. Amb aquesta visita in situ volem situar de manera tangible les accions que hem anat descrivint, i d'aquesta manera concloure el viatge en la història que vam començar en embarcar-nos en aquest treball.

Agraïments

Agraïm especialment la col·laboració de Joan Sabaté, nét de Jaume Picasó, per l'ajuda en diferents aspectes referents a l'estudi, especialment per l'absoluta disponibilitat, per l'ajuda donada en la difícil transcripció literal del document i per haver-nos facilitat el transport durant el recorregut per la zona de Terol.

També volem agrair al nostre tutor del treball, Xavier Bou, per guiar-nos i brindar-nos les pautes necessàries per a l'elaboració del document, així com l'ajuda en la seva estructuració i els seus consells. I a Josep Padró, pel seu interès i per ajudar-nos a completar la bibliografia.

En relació amb el marc pràctic del treball volem agraïr al I*nstituto de Estudios Turolenses* per haver-nos facilitat informació i bibliografia, i per haver-se interessat en l'elaboració del treball oferint-nos ajuda en la cerca d'informació als arxius, així com els Ajuntaments de Mora de Rubielos i Sarrión. I a totes aquelles persones anònimes que ens han guiat durant el viatge i ens han brindat testimoni i ajuda, especialment a l'ex-soldat de Mora i a "Pepín".

La Guerra Civil Espanyola

Introducció

La Guerra Civil Espanyola va ser un conflicte social, polític i militar comprès entre 1936 i 1939 durant els quals va tenir lloc una confrontació de poders entre el bàndol que recolzava el sistema republicà, i el bàndol nacional. Aquesta guerra podríem dir que constitueix l'esdeveniment més dramàtic de la nostra història recent ja que va posar fi a un procés que pretenia modernitzar Espanya arribant a la mateixa situació democràtica que els altres països occidentals. L'inici de la guerra es va produir amb un cop d'estat militar contra la República el 17 de juliol de 1936 que va fracassar. Aquest acte va ser dissenyat per un sector de l'exèrcit després del triomf del Front Popular en les eleccions del febrer de 1936.

El general Sanjurjo, exiliat a Lisboa, actuava com a cap de la conspiració, que de seguida va trobar suport entre els sectors militars monàrquics i conservadors. El director de la conspiració militar va ser, però, el general Mola, en aquells moments destinat a Pamplona i que morirà en un accident d'aviació el 1937. Una de les peces més importants, que va ser fonamental per al cop, va ser l'exèrcit d'Àfrica, el més professional i més ben equipat de les forces armades espanyoles, entre les quals destacava el tinent coronel Yagüe, cap de la segona legió. I a la península Queipo de Llano (Sevilla) i Goded (Mallorca). També van rebre ajut de la Falange, un partit petit, però força actiu.

L'alçament com hem mencionat anteriorment va començar el 17 de juliol del 1936 a Melilla. Yagüe va declarar l'estat de guerra a Ceuta i, el 18 de juliol, els insurrectes ja dominaven el protectorat del Marroc. El 19, el general Franco després d'haver assegurat l'èxit de l'aixecament a les Canàries, va arribar a la ciutat de Tetuan per a posar-se al capdavant de les tropes africanes.

Amb l'aixecament aconsegueixen controlar Navarra, i s'aixequen també en altres ciutats del país, van triomfar a la Meseta del Nord, Saragossa, Galícia, Mallorca i tota l'Andalusia Occidental, però el cop va fracassar a les ciutats més importants.
Però degut al fracàs del cop i a la incapacitat dels republicans per derrotar-los en aquell mateix moment, el cop es convertirà en una guerra civil. Aquesta acabarà el

1939 amb la victòria del bàndol nacional, enderrocant així el procés democràtic que va començar el 1931 i imposant una dictadura personal que durarà quatre dècades.

Context històric

Podem situar la Guerra Civil espanyola dintre d'un context històric marcat per la crisis econòmica produïda pel crack del 29 i la revolució russa arreu d'Europa. En especial Espanya es va veure afectada, no econòmicament però sí políticament per la repercussió que va causar el triomf de les dictadures feixistes a Europa.

Tot això va comportar una radicalització en el aspecte polític que va tenir conseqüències dramàtiques en el cas de la república espanyola, que anys després van comportar la Guerra Civil espanyola.

En un context internacional de consolidació de les dictadures feixistes a Alemanya, Itàlia i la URSS, la Guerra Civil es va convertir en una confrontació entre el model democràtic i l'autoritari.

Els dos bàndols

Com a conseqüència de l'aixecament militar produït, Espanya va quedar dividida en dues zones corresponents als bàndols republicà i nacional. El territori més urbanitzat, com les grans ciutats (Barcelona, Madrid, Bilbao, València) on les organitzacions obreres estaven més arrelades estava controlat per la República. Pel contrari els rebels controlaven el territori en què predominava l'agricultura i la ramaderia. El territori que aquests últims controlaven era molt més petit geogràficament i demogràficament.

El suport social que va rebre cada bàndol és molt difícil de concretar, ja què sabem que el bàndol republicà va ser superior en forces d'aviació, i que el bàndol dels insurrectes va rebre un gran suport per part d'efectius militars, com ara de molts regiments d'infanteria, d'artilleria, de molts oficials de la marina i de gran part de les forces de l'ordre públic com la Guàrdia Civil, també s'ha de tenir en compte que hi va haver grups socials que no es van decantar per un bàndol determinat unànimement.

Republicans

El bàndol republicà era el conjunt de grups que defensava la II República Espanyola.

Aquest bàndol estava compost per tots els partits d'esquerre, republicans moderats, anarquistes i comunistes, passant també per els nacionalistes bascos i catalans, i per la gran majoria de treballadors urbans, obrers agrícoles, miners i gran part de la classe mitjana. L'exèrcit havia desaparegut pràcticament en el sector republicà, ja què un gran nombre d'oficials havien estat detinguts, d'altres executats i alguns simplement s'havien amagat. A Catalunya va tenir un paper molt important la població armada, distribuïda en organitzacions obreres que van col·laborar per a sufocar la revolta. Els poders públics es van veure desbordats després del 19 i 20 de juliol i la distribució d'armes que va tenir lloc i va armar a milers de persones que recorrien els pobles i les ciutats formant així un poder considerable. Hi va haver grups anarquistes, com per exemple la FAI, que van dur a terme grans episodis de violència contra la població considerada enemiga de la revolució (partits de dretes, sacerdots, propietaris, militants de la Lliga...) D'aquesta manera van ser assassinats aproximadament uns 8.500 catalans per la repressió republicana durant la guerra.

El Govern de la Generalitat va decidir que per restablir l'ordre era necessari col·laborar amb els dirigents anarquistes. És per això que el president Companys va convocar els dirigents de la CNT i els va proposar de crear el Comitè Central de Milícies Antifeixistes, la funció del qual seria coordinar les forces de les diverses organitzacions. El comitè estaba format per les organitzacions d'esquerres: ERC, CNT-FAI, UGT, PSUC, POUM, Unió de Rabassaires i Acció Catalana. Va ser creat el 21 de juliol de 1936 i es va convertir en el centre de poder a Catalunya, encara que dos mesos més tard va ser dissolt.

Entre les columnes milicianes que van avançar cap a Aragó podem destacar les columnes Aguiluchos, Ortiz, Roja y Negra, Durruti; la del PSUC, dirigida per Josep del Barrio; la del POUM, dirigida per J.Rovira i J. Arquer, i la d'ERC, també anomenada Macià-Companys. El bàndol republicà, format per tots aquests grups, va demostrar no estar tan unit ja que cada element recolzava al bàndol republicà per un motiu diferent. Els moderats buscaven el manteniment d'una democràcia parlamentària multipartidista, els comunistes i socialistes pretenien establir un estat socialista, i altres tendències com grups trotskistas (moviment marxista), i estalinistes, i els anarquistes

que volien dur a terme una revolució social llibertària. És per aquest motiu que a nivell polític, les lluites internes entre les forces d'esquerra, partits i sindicats, van fer inviable trobar un poder unificat amb el qual fer front a un exèrcit ben organitzat, per això les ofensives de Brunete, Belchite i Terol són les més significatives dels republicans però no acaben de ser atacs decisius.

A nivell militar podem considerar que la resistència es trobava dividida entre l'exèrcit, i les milícies populars. Entre els republicans podem veure diferents objectius que provoquen la desunió del grup:

- Uns pretenien concentrar els esforços per guanyar la guerra i posposar qualsevol tipus de transformació socioeconòmica.

- En canvi els més radicals van intentar aprofitar la guerra i l'escomesa de la dreta, per a llançar-se a la revolució social.

Aquesta dispersió explica en bona part el seu fracàs. Però també ho explica l'escàs ajut internacional rebut, només recursos de la URSS i la col·laboració de les Brigades Internacionals.

Per part del bàndol nacional els republicans eren coneguts com a "*rojos*".

Els principals exèrcits republicans van ser:

- L'exèrcit de centre
- L'exèrcit de Catalunya o de l'oest: tenia com a base a les milícies de les POUM, CNT i UGT juntament amb el partit comunista.
- L'exèrcit de l'Ebre, creat el 1938, els seus efectius sumaven 80000 homes la seva principal lluita va ser que els nacional arribessin a travessar l'Ebre i conquerir València i Catalunya.
- Exèrcit de llevant.
- Exèrcit d'Euskadi.
- Exèrcit d'Extremadura.
- Exèrcit del sud.
- Exèrcit d'Andalusia.

Nacionals

Diverses forces polítiques han estat anomenades Nacionalistes, es deu al seu interès que compartien en substituir la república per una monarquia. En aquest cas ens referim als rebels que van intentar un cop d'estat donant lloc a la Guerra Civil espanyola.

En el moment en el qual es va organitzar el cop d'estat es va acordar que el poder de liderar i dirigir-lo correspondria al general Sanjurjo, que en aquell moment estava exiliat a conseqüència del seu anterior intent de rebelar-se l'any 1932. Però el dia 20 de juliol aquest va morir en un accident aeri, en enlairar-se el seu avió des de Lisboa.

D'aquesta manera es va produir un *buit de poder* sense ningú que coordinés totes les tropes. Els generals de major prestigi varen consolidar diferents zones d'influència: Mola al nord, Queipo de Llano a Andalusia i Franco al Marroc. El 24 de juliol es va escollir Cabanellas, el general amb més edat, per a liderar la Junta de Defensa Nacional (JDN). El 21 de setembre del 1936 els generals de la JDN varen designar al general Francisco Franco per exercir el comandament militar únic. Posteriorment es va convertir també en la màxima autoritat política, concentrant d'aquesta manera tots els poders. D'aquí prové el decret que nomena a Franco G*eneralíssim de les forces nacionals* i cap de govern de l'Estat espanyol.

Una part molt important de l'exèrcit, així com moviments conservadors com els Carlins, la *Renovación Española*, els grups més de dretes de la CEDA i el grup feixista *Falange Española y de las JONS* varen recolzar l'aixecament militar, que també va obtenir importants simpaties dintre del clergat.

Durant tota la guerra, la repressió en ambdòs bandols va ser molt intensa. En el cas de la zona *nacional* aquesta es va dirigir especialment contra els militants d'esquerres, obrers i pagesos, i es va va perllongar durant anys després d'acabada la contenda.

Fases de la Guerra Civil:

Primera etapa

- La primera etapa de la guerra es va desenvolupar entre el juliol de 1936 i el març de 1937. Els rebels van intentar fer-se amb el control de la capital de l'Estat, Madrid.

Anteriorment el general Mola ja ho havia intentat pel nord però sense èxit. Franco va iniciar un avenç pel sud. Els nacionals van rebre una forta repressió a Mèrida i Badajoz, en el seu avenç cap a Madrid Franco passa per Toledo per alliberar altres insurrectes que eren presoners des del cop d'estat.

L'exèrcit franquista desencadena una gran ofensiva sobre Madrid durant el octubre del 1936, aquesta ofensiva es trobarà amb una defensa ben organitzada per la Junta de Defensa, així el seu atac es va veure frustrat.

El 1937 durant el febrer es va produir la batalla de Jarama en un atac al sud de Madrid, però com el cop anterior aquest tampoc van aconseguir ocupar la capital.

Durant aquest mes es va produir un altre atac al sud, on els franquistes van aconseguir ocupar la costa del Mediterrani fins a Motril. En aquesta etapa va tenir un paper molt important l'utilització dels avions alemanys i italians, tant com la dels vaixells i submarins italians que bombardejaven les ciutats des del mar i bloquejaven els ports republicans.

Van aconseguir impedir el subministrament de material bèl·lic als republicans amb el tancament de la frontera francesa.

Van conquerir Irun, Sant Sebastià i Oviedo que estava enmig de territori republicà.

Segona etapa

- Es considera que la segona etapa va tenir lloc entre l'abril i el novembre de 1937, quan l'activitat bèl·lica es va concentrar a la franja cantàbrica.

Durant l'abril es va produir una gran ofensiva contra el País Basc, en aquesta ofensiva el dia 26 es va produir el bombardeig de Gernika, inmortalitzat per Picasso. Com a conseqüència d'aquest atac la ciutat va quedar totalment destruïda. Aquest bombardeig va ser una acció de càstig per a la població ja que no consten objectius militars.

Els nacionals aconsegueixen ocupar Bilbao el juny del 1937 després que els republicans cedissin a causa de la falta d'artilleria i aviació. Durant l'agost ocupen Santander i a l'octubre, Astúries.

El bàndol republicà va començar una ofensiva al centre peninsular, l'objectiu de les forces republicanes que van dur a terme la iniciativa era l'aixecament del setge de Madrid i la distracció de l'ofensiva del nord, en una maniobra de trencament i encerclament del front. Les forces atacants, manades pel general Miaja, es compostes dels cossos V i XVIII, el primer amb la XI brigada internacional. Havent trencat el front (6 de juliol), Brunete va ser ocupat per la divisió Líster.

Refetes les tropes del govern de Burgos, amb l'ajuda de la Legió Cóndor van recuperar Brunete (25 de juliol). El balanç de l'acció era negatiu per als republicans, que havien guanyat una petita àrea de terreny a canvi d'un nombre desproporcionat de baixes. Aquesta serà coneguda com la batalla de Brunete (5-25 de juliol de 1937)".

Posteriorment, es va produir la batalla de Belchite (24 d'agost – 3 de setembre de 1937). L'ofensiva republicana al front d'Aragó, tenia com a objectiu evitar el col·lapse del front del Nord. La direcció de les forces republicanes corresponia al general Pozas, cap de l'exèrcit de l'Est.

L'atac inicial, va ser diversificat sobre vuit punts, escindí el front per Azaila i es consolidà a l'altura de Mediana-Fuendetodos-Fuentes de Ebro, aïllant Belchite després d'haver neutralitzat Quinto i Codo, situats més al nord. La penetració republicana es va veure dificultada per la duresa de la resistència que va oferir Belchite, població ben fortificada i defensada per 2.000 homes. L'ocupació definitiva es va produir el 6 de setembre, quan l'ofensiva general estava aturada davant de Saragossa.

Aquestes dues campanyes van ser defensives estratègicament ja que no es van aconseguir avenços territorials significatius ni van impedir la caiguda del nord peninsular, això va comportar la pèrdua de la indústria metal·lúrgica per al bàndol republicà.

Tercera etapa

- El desembre de 1937 s'inicia la tercera etapa de la guerra amb una important ofensiva republicana sobre Terol.

Aquesta va ser la etapa més llarga del conflicte donat que es va allargar fins al novembre de 1938.

Va tenir lloc la batalla de Terol, que es va lliurar des del 15 de desembre de 1937 al 23 de febrer de 1938. Els republicans van ser els que van iniciar-la per tal d'evitar un atac imminent de Franco sobre Madrid, les forces de la república s'infiltraren i encerclaren per sorpresa Terol (15-16 de desembre), on van entrar (21 de desembre), derrotant una gran resistència, i fent rendir la seva guarnició (conjunt de tropes aquarterades encarregades de defensar una plaça forta) després de combats molt violents (1-8 de gener). El document sobre el que es centra el present treball es va escriure durant aquesta batalla i la descriu amb presició com es pot llegir a l'apartat: El diari: contingut i context.

Els franquistes van dur a terme un intent de recuperar la guarnició assetjada (24-31 de desembre) però no ho van aconseguir. Franco hagué de muntar una gran contraofensiva i assolí la recuperació de Terol (17-23 de febrer), prèvia la batalla d'encerclament d'Alfambra (5-7 de febrer). Lliurada en unes condicions climatològiques molt dures, com ara grans nevades i temperatures que van arribar a 20 graus sota zero. Aquesta batalla va tenir com a conseqüència un gran nombre de baixes (43.000 franquistes i uns 54.000 republicans) i va comportar la destrucció de la ciutat.

La pitjor conseqüència que va tenir aquesta batalla per a la República va ser que la porta que deixà oberta a una nova ofensiva franquista: la d'Aragó i el Maestrat, que va resultar decisiva per al resultat de la guerra, ja que Franco va aconseguir dividir en dues parts la zona republicana, quan arribà al mar per Vinaròs i la costa de la Plana (març-abril del 1938). El 4 d'abril els nacionals ocupen Lleida. El riu Segre es va convertir en el límit fronterer entre nacionals i republicans, i la ciutat va esdevenir primera línia de foc prop de nou mesos.

Les tropes franquistes arriben al Mediterrani per Castelló (13 d'abril), ve resultar un fet decisiu ja que separava a Catalunya de la resta de la zona republicana. Finalment els republicans van ser vençuts a la batalla de l'Ebre (juliol – novembre de 1938). Va ser el darrer gran enfrontament de la guerra.

Aquesta ofensiva va ser planejada com una maniobra diversiva destinada a interrompre l'ofensiva de les forces del govern de Burgos al País Valencià, consecutiva a la ruptura del front d'Aragó i l'arribada a la Mediterrània (abril del 1938), maniobra que dividí en dues zones el territori republicà. Aquest objectiu fou plenament atès: Franco va suspendre les operacions contra València, va concentar forces al nou front i va acceptar la batalla, jutjant que les tropes republicanes que havien travessat l'Ebre

lluitarien en una posició difícil, amb el riu a l'esquena. Un cop establert el marge del riu, no van poder seguir avançant. Va començar aleshores una guerra de posicions, en la qual es lluitava per conseguir cada petit tros de terreny.

Finalment, a finals d'octubre una contraofensiva dels nacionals amb un gran nombre de tropes militars va aconseguir avançar. El 8 de novembre l'exèrcit franquista va entrar a Mora d'Ebre i el dia 15 els republicans es van retirar cap a l'altra riba del riu, la derrota va afectar molt als republicans.

Quarta etapa

L'última part del conflicte va tenir lloc entre el setembre de 1938 i l'abril de 1939. després de la derrota a la batalla de l'Ebre els republicans quasi no podien oferir resistència. Va ser en aquest moment quan es va ocupar Catalunya. Una de les accions decisives en quant a la pèrdua de la guerra va ser la rendició de Madrid el 31 de maig de 1939.

El govern de Franco va rebre aleshores el reconeixement oficial de França i Gran Bretanya (27 de febrer de 1939). En aquell moment Azaña va renunciar al seu càrrec de president de la República. El final de la guerra, per tant, es data l'u d'abril de 1939.

Conseqüències

El final de la guerra va suposar un canvi polític molt radical. Franco va abolir les llibertats individuals i col·lectives, els partits polítics van ser il·legalitzats i Catalunya, al igual que altres comunitats, va perdre la seva autonomia.

La Guerra Civil i les seves conseqüències són el fet històric més transcendental i terrible de la història d'Espanya i de Catalunya de l'últim segle.

Hi va haver moltes conseqüències com ara:

- Demogràfiques: mig milió de mort, exiliats, pèrdua de intel·lectuals, científics i gent preparada.
- Econòmiques: destrucció del país i de les seves infraestructures, baixa la producció, no es va recuperar els nivells econòmics de 1935 fins al 1953.
- Socials: domini dels capitalistes i terratinents. La pèrdua de tots els drets i llibertats dels treballadors i classes populars. Hegemonia social de l'Església i el seu total control sobre l'educació, la moral i els costums.

Les conseqüències van ser molt greus, però cal destacar el canvi polític que va suposar una dictadura que va durar quasi mig segle en lloc d'un període democràtic mai vist abans en aquest país. Aquesta dictadura tindrà com a conseqüència un fre cultural enorme per al país.

Cal considerar la Guerra Civil com el preludi de la segona guerra mundial.

El diari i el seu autor

Història de la biblioteca i el seu fundador

El 12 d'abril de 1909 neix a Manresa Jaume Picasó Botella, en una època de grans canvis a la ciutat, marcada per la construcció de noves obres com ara l'Orfeó Manresà (1901), el Centre Excursionista de la Comarca de Bages (1905) i l'Esbart Manresà de Dansaires (1909). Només tres mesos després la Setmana Tràgica es produiria a Barcelona, en un context en el qual començava a sorgir una consciència sindical i obrera sota el regnat del rei Alfons XIII. Des que és ben petit, Jaume Picasó mostra un gran interés per la literatura i la lectura de tot tipus d'escrits, i en aquesta mateixa línia es dedica a recollir tot tipus de llibres. Tot comença amb els diners que rep per tal de comprar l'esmorzar, i que acaben en les mans de la petita papereria del barri, on es fa amb exemplars de butxaca o de segona mà a un preu molt baix. Venint d'una família de treballadors, entre els que destaca el ram de paleta, és curiós el creixent interès que sent en vers la literatura, que va marcar gran part de la seva vida i el seu desenvolupament personal. Fill de Valentí Picasó i Inés Botella, te un germà menor i un major, i la seva relació va marcar profundament la d'en Jaume. Com sol passar en totes les famílies cada germà té un rol dintre de la família, i en aquest cas, i segons els records de Nuria Picasó (filla de Jaume), aquests rols es corresponien amb estereotips molt marcats. Enric Picasó, el germà més gran, sempre fa el paper de líder i dirigent, és aquell que entra abans a treballar amb el seu pare, i el que té cura dels dos germans menors. Manel, que es el més petit, té un ideari conservador, i per aquesta i una llarga sèrie d'altres diferències, és també el que es veu més distant de la família.

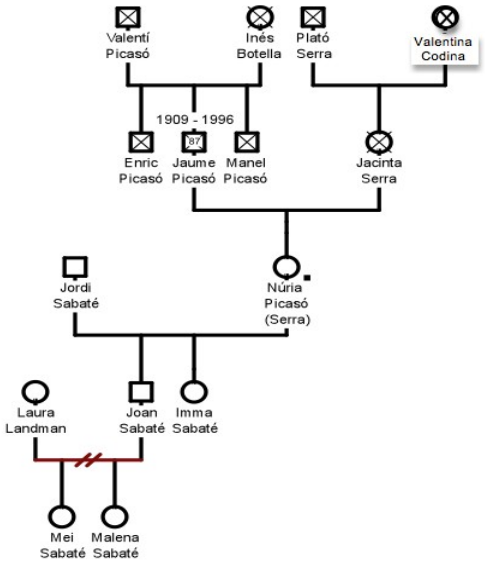

Arbre genealògic de la família directa de J. Picasó

Jaume Picasó inicia els estudis a l'Ateneu Obrer de Manresa, per tal d'aconseguir el títol de mestre d'obres, i fer un pas més en la ocupació generacional de la família paterna. Estudia durant les tardes ja que ocupa els matins amb els seus germans i el seu pare treballant en una empresa constructora, propietat del senyor Joan Blanch, que va ajudar la seva família econòmicament i amb el qual va mantenir una relació d'amistat. Pels llibres que es conserven, i que podem deduir que va comprar quan encara era un jove estudiant, i per l'entrevista feta a Núria Picasó -la seva filla- i Joan Sabaté Picasó -el seu nét- hem arribat a concloure que les seves idees anaven cap a una branca ideològica que comprenia un gran interès tant per la religió catòlica com pel sentiment catalanista. El 13 de setembre de 1923, quan Jaume Picasó té 14 anys, Primo de Ribera assoleix el poder mitjançant un cop d'Estat i imposa una dictadura.

Jaume entra com a militant en un grup catalanista i d'esquerres, que podria ser Estat Català, abans de 1926. Tot i que a l'entrevista Joan Sabaté proposa que militava a Esquerra Republicana, aquest grup no es va formar fins a 1931 i les dades fan suposar que devia ser un altre partit amb uns ideals nacionalistes catalans semblants. Segons la mateixa entrevista, aquest partit el va congregar en un grup de suport als Fets de Prats de Molló, per la qual cosa es va desplaçar a França a recolzar el moviment protagonitzat per Macià el 1926. El pla consistia en un atac simulat de

matinada, amb dos grups de voluntaris armats, que sortiria de la frontera francesa i s'endinsaria Catalunya endins pels camins de muntanya fins la zona d'Olot. Allà, el gruix dels grups augmentaria amb la integració de més voluntaris, i es dirigirien cap a les casernes de la Guàrdia Civil i l'Exèrcit Espanyol. Aprofitarien aquest moment de caos i sorpresa per a proclamar la República Catalana, amb una emissora que ells mateixos pensaven dur. Esperaven una sublevació catalana contra l'exèrcit estatal, que els permetria avançar les operacions i fer-se amb el poder de tota Catalunya[1]. Macià va reunir voluntaris catalans i exiliats francesos, i va aconseguir també el suport de revolucionaris antifeixistes italians entre els que es trobava Ricciotti Garibaldi, que els va acabar traint davant de l'exèrcit francès. Amb el finançament dels catalans que havien marxat a Amèrica, Macià va recollir 8.750.000 de pessetes per a la compra de armes i altres provisions. El 30 d'octubre de 1926 Macià va iniciar la mobilització, però el 4 de novembre van ser sorpresos per l'exèrcit francès, que va arrestar els dirigents de l'atac i alguns dels voluntaris. En total es van capturar més de cent persones a França i a Catalunya, però la major part de voluntaris van fugir pels Pirineus. Segons el que relatava Jaume Picasó, sempre utilitzava noms falsos per a protegir la seva identitat i guardar la seva família i la seva pròpia seguretat de qualsevol problema. Segons ell deia: <<Un havia de saber nedar i guardar la roba>>. Com que no va ser detingut ni fitxat per les llistes de l'època, no hem pogut trobar indicis o proves escrites o demostrables que verifiquin o desmenteixin la seva estada al fets de Prats de Molló.

En jubilar-se Joan Blanch sense descendència, ven la constructora a Valentí Picasó, pare d'en Jaume, que era el seu encarregat, per un preu simbòlic. Una greu malaltia el deixa invàlid (potser 13 o 14 anys segons Núria Picasó), així que ràpidament l'empresa passa a mans dels tres germans, que li van canviar el nom i la van passar a anomenar *Germans Picasó*. L'empresa és dirigida pels tres germans, sobretot pel major, que és el que s'encarrega de gran part de les tasques d'administració i control.

Les idees de Jaume Picasó es desenvolupen i poc a poc deixa el seu interès per la religió i s'encamina cap a les ideologies socials i utòpiques. No sabem en quin moment entra a formar part d'un dels sindicats amb més força de l'època: la CNT, la Confederació Nacional del Treball. Aquest grup d'ideologia anarcosindicalista va ser fundat a Barcelona el 1911, a partir de la unió de diferents grups obrers i del

[1] CARNER-RIBALTA, Josep. *El Complot de Prats de Molló*. Barcelona, Rafael Dalmau Editors, 1987.

proletariat, va ser un dels sindicats que major importància va cobrar a l'estat abans i durant la Guerra Civil espanyola, i d'aquesta manera va jugar un rol molt important en la història del país. Al principi, les grans i multitudinàries vagues van ser els seus principals mètodes de revolució, però durant la dictadura de Primo de Rivera van començar un seguit d'atemptats terroristes que es van anar estenent fins a la Guerra Civil. A partir d'aquest mateixa dictadura, la CNT va passar a ser il·legal, i no es va tornar a legalitzar fins el 1931; per tant va ser perseguida pel govern, que va aprovar diferents lleis per tal de lluitar contra aquest i altres sindicat. Per exemple la *Ley de Fugas,* que permetia disparar a mort en cas de fugida i que va originar moltes falses fugides per tal de cometre assassinats legalitzats. La CNT va tenir un èxit important a les comarques de Catalunya, València i Andalusia, i durant la segona república també a Aragó.

La CNT, o com a mínim molts dels seus integrants, mantenien un estret llaç amb la Federació Anarquista Ibérica (FAI), que compartia molts dels seus ideals anarquistes, i s'encarregava de vetllar per la puresa de les idees de la CNT mitjançant mètodes més o menys lícits. Durant la Guerra Civil, va lluitar ferventment contra les tropes franquistes, tot i que tampoc mantenia una bona relació amb els republicans ni els partits socialistes com ara el PSUC. Segons va comentar Jaume Picasó a Joan Sabaté, ell hauria entrat també a la FAI, tot i que no tenim constància de quan, ni de quins treballs porta a terme quan es troba dintre d'aquesta associació.

Entra al servei militar al novembre 1930, quan té 21 anys, a Ceuta segons consta a la seva *Cartilla Militar*. Degut a la seva professió és destinat al cos d'enginyers de l'exèrcit, on s'especialitza en la construcció de camins pel desplaçament de les tropes. La manca d'instrumental adequat per al traçat topogràfic l'obliga a trobar mètodes imaginatius. Així, per exemple, fabrica un nivell òptic que la família encara guarda, soldant tubs i colls d'ampolles. Aquesta especialització serà crucial en la seva destinació durant la guerra, i li permetrà passar tot el conflicte "sense haver de disparar ni un sol tret". En arribar a Ceuta contacta amb els militants del sindicat anarquista. Segons els seus relats, hi ha un petit grup d'homes de la FAI dins de cada unitat militar, que tenen ordres de recolzar qualsevol intent de revolta popular contra el sistema de govern del moment.

Un cop finalitzat el servei militar, l'any 1931, Jaume Picasó torna a Manresa, on segueix els moviments de la FAI i la CNT. Aquell mateix any Macià proclama la República Catalana, que aviat es converteix en la Generalitat de Catalunya. A Espanya, es proclama la segona república el 14 d'abril.

L'any 1934 Jaume Picasó es casa amb Jacinta Serra. Després de les noces deixa la militància activa a ambdós sindicats, tot i que segueix ben de prop els esdeveniment que s'anaven duent a terme al país. Es canvien de casa, i tot el fons de llibres que Jaume Picasó ha anat acumulat és traslladat al petit soterrani on continua avui dia, al carrer Sant Benet número 8, de Manresa. Allà segueix recol·lectant llibres, doncs és un fet que va anar continuant durant pràcticament tota la seva vida. Hi hem trobat exemplars de moltes dates diverses i en condicions molt diferents segons la història que han hagut de passar. El primer de febrer de 1935 té una filla, a qui posen per nom Núria, i tot i que segueix treballant a la constructora, passa molt de temps a casa amb la seva família.

El 18 de juliol de 1936 el general Francisco Franco dóna el cop d'estat que acabarà desembocant en una cruenta guerra civil. L'endemà del cop d'estat esclata un moviment revolucionari de resposta, que va aconseguir fer-se amb el poder en una part de l'Estat. A Catalunya la CNT pren el poder de fet i negocia amb Lluis Companys, president de la Generalitat republicana, el control del país. Als Ajuntaments es reprodueix la situació, les autoritats electes es veuen en la situació d'haver de negociar les condicions de la seva gestió amb uns sindicats, clarament situats a la seva esquerra, que els acaben de salvar, tot i que provisionalment, de les urpes dels feixistes. A Manresa les noves autoritats municipals prenen una decisió que avui semblaria impensable, en mig de la urgència d'organitzar una resistència a la incipient guerra, es decreta l'enderroc de les esglésies i convents de la ciutat, alguns del segle XIV. Una de les empreses encarregades d'aquests treballs, finançats amb fons públics, és Construccions Germans Picasó. En concret Jaume Picasó dirigirà l'enderroc de l'església de Sant Domènec, al solar en la qual es construirà la plaça homònima.

Els grups revolucionaris, formats majoritàriament per membres de la CNT i la FAI, es dediquen a netejar Manresa de possibles contraris als seus ideals, ja siguin militants de partits conservadors, oficiants religiosos, o simplement *empresaris* sospitosos. Es calcula que en aquells primers dies a Manresa van morir 158 persones a les seves

mans. Aquesta primera revolució és aturada amb una gran repressió, que crea un gran malestar i l'inici d'una por constant en les cases catalanes. Tot i la convicció de Jaume per les causes anarquistes i revolucionaries, els seus pensament reben un fort impacte quan un grup armat assassina Joan Blanch, l'antic propietari que va cedir l'empresa al seu pare, i gran ajudant de la família en els moment de necessitat. Aquesta contradicció, que confronta els seus ideals revolucionaris amb la vida d'aquells que l'han ajudat, l'obliga a replantejar-se moltes coses, a pensar que per damunt de les idees sempre es poden sobreposar les qualitats humanes individuals, i que no hi ha cap ideal que justifiqui l'assassinat.

En aquell moment les autoritats republicanes ordenen la construcció de refugis per tal d'acollir la població manresana en cas de bombardeig de l'aviació franquista. A la casa que llinda amb la de Jaume Picasó, segons l'entrevista amb Núria Picasó, es construeix un refugi prou ampli per acollir-lo a ell i la seva família.

En iniciar-se els allistaments per anar a combatre, Jaume Picasó, que té una filla de dos anys, no s'hi presenta com a voluntari. Per *quinta,* però, li arribarà el torn d'anar a combatre a la guerra el 16 de setembre de 1937, d'on no tornarà fins al cap de dos anys amb la fi dels combats. Té la sort de sobreviure al front, que es va endur 512 manresans, tot i que allà pateix una greu malaltia que acabarà condicionant la seva salut posterior. Durant tota la seva estada al front escriu un diari detallat que anomena "*Diari de un soldat de enginyers de la lleba del 30*" [sic], i sobre el qual s'ha el·laborat el present treball.

Durant tota l'època que va ser fora, es dedica a enviar tot un seguit de cartes a la seva dona i filla, que es troben a Manresa. Segons va explicar posteriorment a Joan Sabaté, en aquestes explica la seva localització i els seus projectes més recents de manera confidencial a través d'un sistema de codificació. El cert és que hem trobat sobreescrites amb tinta invisible algunes dades referencials en certs moment del diari.

Mentre Jaume Picasó és a la guerra, el seu sogre Plató Serra i la seva dona Jacinta, atemorits pels rumors que corren sobre els pocs escrúpols dels cossos d'anarquistes més incendiaris, decideixen amagar tots els llibres que fan referència a temes religiosos o de dretes. El sogre és pagès i fa una tria més aviat ràpida dels llibres, amagant títols confusos que no sabia com catalogar, ja que és un home de camp i no

ha rebut gaire educació. De la casa adjacent, que estan remodelant, agafen un gran dipòsit d'aigua amb una coberta i el baixen fins al soterrani de la casa, que com que està desnivellada dóna als camps. Com que es tracta d'una operació perillosa, i desconfien de tothom, inclosos els seus propis veïns, baixen el dipòsit una nit i simulen unes obres. Amb els estris del seu propi ofici, Plató cava al terra del soterrani, on hi ha només els llibres i la pila de carbó. Allà soterra el dipòsit que prèviament havia anat omplint amb els llibres que podien posar-los en un compromís davant dels revolucionaris, i després de col·locar la tapa, cobreix els llibres amb terra.

Quan la guerra està finalitzant, i el triomf rebel és imminent; una sèrie de bombardejos colpeja Manresa produint 39 morts, però sobretot deixant una estela de destrucció i por a les famílies de la ciutat. Veient que el desenllaç de la guerra presentarà el triomf dels nacionals de Franco, i per no posar-se en un compromís, aquesta vegada pels llibres socialistes, anarquistes, catalanistes o referents a la massoneria, Plató i Jacinta Serra decideixen enterrar íntegrament el fons de llibres per si de cas. Després de carregar un altre dipòsit, repeteixen l'operació i amaguen la segona i última fracció de llibres al costat de la primera. Durant una llarga època tots els llibres quedaran enterrats en aquell soterrani com si no haguessin existit. Malgrat el deteriorament que va patir el fons, el seu contingut continua sent d'un gran valor. Resulta impactant veure el recull dels diaris de la guerra i l'evolució dels seus titular, i les mostres d'optimisme i d'ingenuïtat dels primers moments, i més encara ara que sabem el va succeir als anys posteriors. Impressiona també trobar les edicions originals del Estatut de 1932, els llibres de la Frederica Montseny, o versions traduïdes dels plans quinquennals d'Statlin (publicats el mateix any de la seva versió original).

La caiguda i ocupació de Manresa es produeix el dimarts 24 de gener de 1939. Pràcticament no hi ha resistència. La població està amagada en refugis o tancada a les seves cases per por a les represàlies. Fins que el govern franquista no disminueix la seva repressió tots els llibres comprometedors resten amagats. Tot i que posteriorment la família va començar a treure els llibres entre els anys 1955 i 1956, degut a les obres que es van dur a terme a la casa i que van permetre desenterrar el fons del soterrani, es va trigar molt de temps a desenterrar-los completament. Poc a poc, Jaume Picasó ajudat per la família, va amagant els llibres en altres llocs, com ara el doble fons d'un bagul o segones files darrere els llibres permesos i acceptats per l'Estat, llibres sobretot de novel·la en castellà i de temes religiosos catòlics. Durant tot

aquest temps es dedica a recollir llibres vells que compra a comerciants francesos que els havien guardat durant la guerra i la repressió franquista, i segueix ordenant i tenint cura dels diaris que llegeix. També, degut al seu esperit d'emmagatzemar i recol·lectar coses, aconsegueix una àmplia col·lecció d'objectes diversos com fòsils, minerals o simplement capses de llumins. Aquesta afició a recollir i guardar coses es mantindrà durant tota la seva vida.

A mesura que en Jaume es va fent gran, cada vegada passa menys temps al soterrani amb els seus llibres, i en fa pujar una part al pis de dalt on viu. Els llibres es van oblidant, doncs cada vegada baixa menys a deixar córrer l'aire. La humitat es va apoderant de l'ambient quan asfalten el carrer i la humitat del terra no té una altra sortida per evaporar-se. Jaume Picasó mor de silicosis el 1996, degut probablement als seus treballs de manteniment al forn del vidre i a la pulmonia mal curada durant la guerra a Terol. Tot i que ja fa temps que la dictadura franquista ha passat, quan Núria fa una primera baixada al fons de llibres per tal de fer una primera endreça, encara troba tots els llibres compromesos en doble fila o amagats en un doble fons d'un bagul. Els llibres havien passat molts anys tancats, i hi havia molta humitat i diferents tipus d'insectes als estants, que estaven caient. La Núria es va encarregar d'obrir una mica el fons per tal que passés l'aire i va apuntalar els prestatges, mentre també va treure els llibres de doble fila per tal d'evitar que toquessin amb la paret humida.

El 2009, com a part pràctica del projecte de Recerca elaborat per Miquel Castanys, Mireia Nubiola i Malena Sabaté, la biblioteca és rehabilitada. Es treuen tots els llibres per tal de netejar l'espai i redistribuir les noves estanteries protegides contra la plaga de corcs que atacava les primeres. Els llibres són tornats a col·locar de manera ordenada i es porta a terme un estudi del material trobat. Núria Picassó, que col·labora amb el projecte, troba el "*Diari d'un soldat*" entre unes factures antigues inclassificables junt amb un recull molt ampli de cartes enviades durant la guerra.

Un cop finalitzat aquest primer treball, nosaltres recuperem el diari i ens dediquem a la seva transcripció literal. La seva lectura ens incita a fer-ne un estudi detallat, ja que es tracta d'un material inèdit que ens presenta una oportunitat única per a estudiar i entendre un dels episodis més cruels de la història del nostre país.

Descripció del document trobat

El document es va trobar dins d'un sobre de l'empresa constructora familiar, Enric Picasó, Constructor d'Obres, amagat dins d'un conjunt de factures de la comptabilitat de l'empresa. El sobre duu la inscripció "Diari Jaume Picasó" escrit en llapis blau, amb l'afegit en bolígraf blau de "de la guerra civilt [sic] 1937 – 1939".

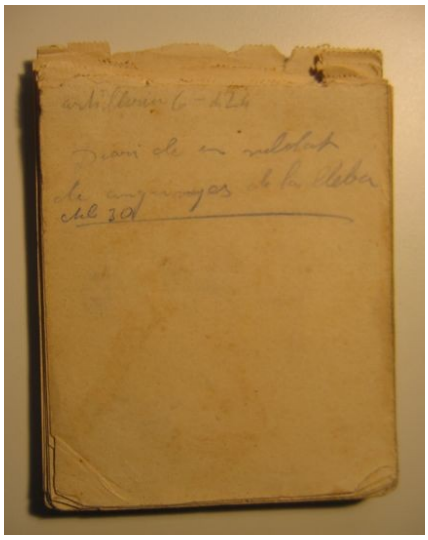

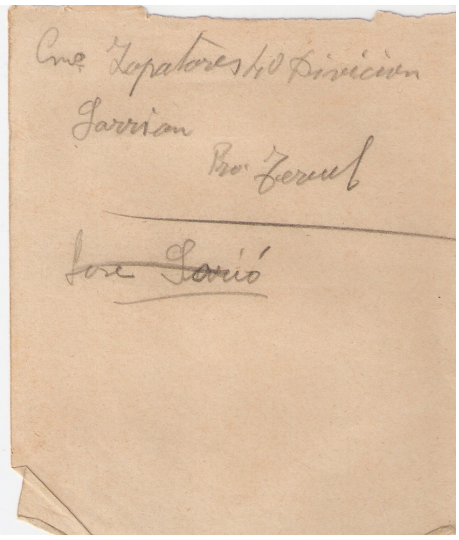

El diari comença amb la portada escrita a mà pel mateix autor del diari "*Diari de un soldat de enginyers de la lleba del 30*" [sic], amb l'anotació marginal "artilleria 6 – di 24" i una segona pàgina amb l'escrit "Cma Zapadores 40 División Sarrión Pro. Teruel". Les següents pàgines, abans de l'inici de les anotacions diàries, contenen una llista de noms, que probablement correspongui als membres del seu grup, amb diverses anotacions marginals "M" a l'esquerra (potser de Manresa), o una X, una creu o una anotació del nombre de dies, a la dreta.

El diari és un document format per un conjunt de 97 pàgines (cares) escrites a mà, de dimensions i característiques variables. S'inicia amb fulles arrencades d'un bloc, relligat per la part superior, de mida 13 x 10,5 cm, i va variant en funció de la disponibilitat de material al front, mantenint però sempre un format similar per tal de poder-lo dur a la butxaca. En alguns moments com en la presa de Terol i al final del diari, la manca de paper fa que escrigui per la cara posterior de papers trobats, com cartells u *octavetes*, excepte en aquests casos, el text està escrit majoritàriament per les dues cares.

L'escriptura està realitzada en gran part amb mina de grafit, però també utilitza en ocasions llapis de colors negre, blau, lila i, ocasionalment, rosa. Una part del diari, redactada a Alacant, està escrita en tinta blava o negra. En els moments de major escassetat, com a la conquesta de Terol, utilitza carbonet trobat a les brases apagades d'alguna foguera, tal com explicava Jaume Picasó al seu nét Joan Sabaté.

Tot i la precarietat dels medis amb que va ser confeccionat, i del fet d'haver estat amagat durant més de seixanta anys en un soterrani humit, l'estat de conservació és molt bo. Es poden observar en algunes fulles rastres de fongs que han malmès puntualment el paper fins a fer-lo illegible.

Per tal de reduir al mínim la manipulació es va fer un primer escanejat de totes les fulles del diari. En una primera lectura havíem observat que parts importants del document mantenien un ordre cronològic i físicament es notava que tenien continuïtat –numeració de les pàgines, lletra, relligat, característiques de les pàgines– però que en canvi en altres aquesta continuïtat s'havia perdut. Per tal de poder identificar clarament cada full varem establir un codi que relacionava alhora l'ordre inicial dins del conjunt de pàgines que mostraven continuïtat. A mesura que podíem organitzar cronològicament les fulles el codi es va completar amb una anotació que corresponia a les dates d'inici i final de cada cara.

El codi complert és el següent:

<aammdd-dd, pnn>

on *aammdd* és la data de l'inici amb sis xifres i en sentit invers (any,mes,dia) i *dd* és la data final, i *pnn* és el número d'ordre inicial de la pàgina dins del document trobat. La utilització de la data inversa a l'inici del codi permet l'ordenació automàtica dels documents creats. Per exemple <371001-03, p10> correspon una pàgina que va de l'u al tres d'octubre de 1937 i que es trobava en el desè lloc de l'ordre en què es va trobar el diari.

Aquesta metodologia ens ha facilitat la recerca d'informacions concretes, relacionant fàcilment les pàgines escanejades amb la seva transcripció. En aquest sentit s'ha mantingut el codi corresponent a cada fulla del diari a l'hora de realitzar la transcripció. Totes les dates citades del diari utilitzen la codificació per data inversa, amb la finalitat de facilitar el treball amb el document l'original.

L'escaneig també va suposar un altre avantatge al permetre modificar digitalment les imatges per tal de facilitar-nos la lectura del text. El tractament va consistir sobretot en augmentar els contrastos i retocar els colors, ens va permetre aclarir la lletra que en alguns punts es veia borrosa a causa del temps i la humitat, i es confonia amb el groc del paper i es va mostrar com un element clau a l'hora de completar la transcripció.

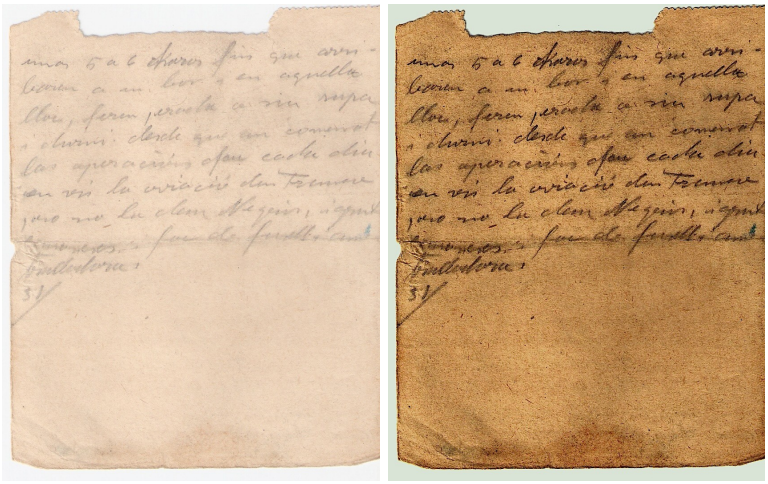

Original Text editat digitalment

La comprensió exacta del diari ens va suposar una sèrie de problemes que vam anar resolent. El primer és la mala lletra de Jaume Picasó, escrita a vegades amb pressa i de mala manera, que fa il·legibles algunes paraules o fins i tot fragments complerts de text. La utilització de diferents estris per a escriure el diari, tinta o llapis, també influeix en la dificultat de la comprensió. El llapis, que no és absorbit pel paper es deteriora molt menys i és molt més fàcil d'entendre; mentre que la tinta es filtra i traspassa el paper dificultant molt entendre com es separen les lletres. Hi ha molta feina d'interpretació i deducció de les paraules que no es veuen clares, i en alguns punt hi ha fragments que no hem acabat d'entendre. Les zones que falten estan senyalitzades per tres punts entre corets, mentre les paraules que no estem segur d'haver transcrit correctament tenen un interrogant entre corets als costat.

Un altre problema que se'ns va presentar va ser el del tractament de la sintaxi i la ortografia. L'escriptura del diari correspon a un moment històric en el qual el català encara s'estava consolidant, amb les obres que Pompeu Fabra no va concloure fins el 1932 amb la publicació del seu Diccionari. Jaume Picasó, que havia tingut estudis bàsics i professionals, tenia a més mancances importants en aquest camp. En el text podem trobar estructures més pròpies d'un català antic que de l'actual, moltes faltes

ortogràfiques i així com escriptures de paraules que resulten de difícil comprensió. En la transcripció hem conservat el to general, però hem omès algunes de les faltes ortogràfiques i gramaticals més importants, per tal de facilitar la lectura i la comprensió global de l'escrit. En el cas de les cites incloses dintre el treball, aquesta grafia ha estat adaptada a la normativa actual, mantenint les expressions completes i no traduïbles, i les paraules en argot militar, que hem deixat de manera literal.

Tota la narració del diari està escrita des d'un punt de vista objectiu, que inclou molt poques apreciacions personals. Aquesta característica fa que la lectura del diari pugui semblar freda i distant, però les anotacions senzilles i quotidianes mostren una cara entranyable, i junt les espurnes de reflexió personal, fan que resulti una experiència única i propera. Un recurs que utilitza amb molta freqüència són les enumeracions, ja que el diari retrata bàsicament la vida quotidiana al front, mostrant un especial interès en els menjars i els horaris, sobretot els torns que li toquen per anar a treballar, i els llocs per on passa i dorm.

Un dels punt que més sorprenents és que transmet una visió molt tranquil·la dels espais de temps entre dues accions bèl·liques, fins al punt en el què hi ha fragments que semblen extrets d'un diari de viatges. En aquests moments utilitza descripcions detallades, sobretot dels pobles on es troba i de la manera com es desplacen. En canvi, els fets bèl·lics puntuals en els quals es veu implicat es veuen reflectits de manera quasi marginal, i tant la batalla de Terol com tota la relació que té amb les armes, els atacs o les incursions de l'enemic, són explicats de manera distant, i com si es tractes d'un fet sense major importància.

A través de la lectura de les cartes que vam trobar amb el diari hem pogut saber que Jaume Picasó no va conservar el diari complet durant tota la seva estada al front, sinó que com a mínim en una ocasió va enviar-lo a la seva esposa a Manresa. El que no sabem és si l'anava enviant a mesura que el redactava o el va enviar tot de cop quan va veure que l'ambient s'estava complicant i la pèrdua de la guerra en mans dels nacionals començava a ser una realitat. Aquesta pot ser una raó fonamental en quant a la bona conservació del diari, i a que s'hagi preservat, tot i que l'autor va ser arrestat en un camps de concentració al final de la guerra.

Una part molt interessant del diari la conformen les informacions ocultes. Aquestes són fàcilment reconeixibles ja que estan escrites posteriorment en les vores del paper o entre les línies convencionals. Actualment tenen un color més fosc, tirant a negre, però

probablement corresponguin a algun tipus de tinta invisible, segurament a base de suc de llimona, que Jaume Picasó va utilitzar per a escriure informacions que convenia amagar i que podrien ser rebelades més tard, un cop el diari va ser a Manresa. Fos de manera intencionada, o be pel pas del temps, aquestes anotacions són ara perfectament visibles. A diferència de la resta del diari, en aquests incisos trobem informacions concretes amb dades rellevants, sobretot militars que han desertat o s'han passat a l'enemic, la situació del front en un moment on els punts estratègics no es podien comunicar per carta ni per missatger ni tan sols a les famílies, o altres informacions similars. Aquest són alguns dels exemples descrits:

< surtin immediatament a treballar o sia a fer pista de guerra, <sobreescrit entre línies> [Monte Osuna] retornant a Corbalán a les 8 del vespre>

<hem anat a treballar a uns 20 Km del nostre lloc de dormir <sobreescrit entre línies> [Port Escandón]>

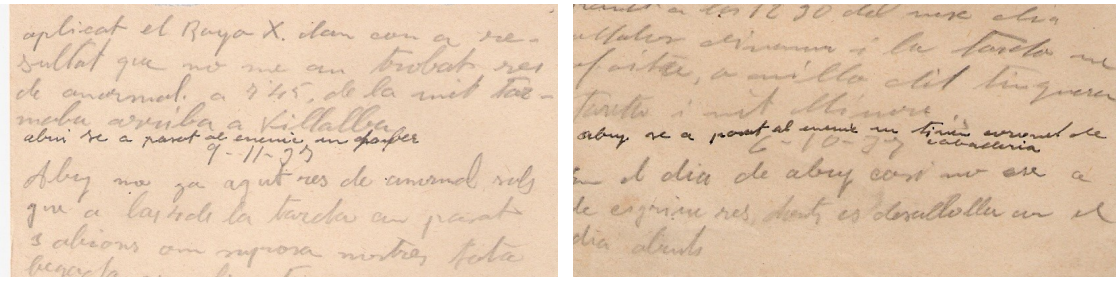

Exemples de sobreescrits amb tinta clarament diferenciada

Les cartes

Junt amb el diari vam trobar un extens recull de cartes que hem utilitzat com a font primària per a completar el treball. L'estat de les cartes ha suposat un problema en la seva utilització ja que a diferència del diari, estan escrites majoritàriament amb tinta sobre paper de correu, més prim que el del diari. El problema rau en què la tinta utilitzada per escriure-les ha traspassat les pàgines barrejant-se les escriptures dels dos costats dels fulls, fent que la seva comprensió i transcripció sigui molt difícil. A més la cal·ligrafia de les cartes és molt més polida que la del diari, probablement perquè era l'únic referent que el permetia comunicar-se amb la seva família i li devia donar una major importància. La tinta utilitzada es correspon amb la d'una ploma, que reservava probablement per la mateixa raó, i la lletra és una cursiva molt inclinada, cosa que perjudica la comprensió. Aquests dos factors han fet la major part de la correspondència resti encara per transcriure i que per tant, el seu paper sigui menys destacat que el del diari.

Cal assenyalar que el dia 15 d'agost de 1938 al diari es cita com li roben diners i diverses pertinències, entre d'elles la ploma, de manera que a partir d'aquella data les cartes començaran a ser escrites també amb llapis.

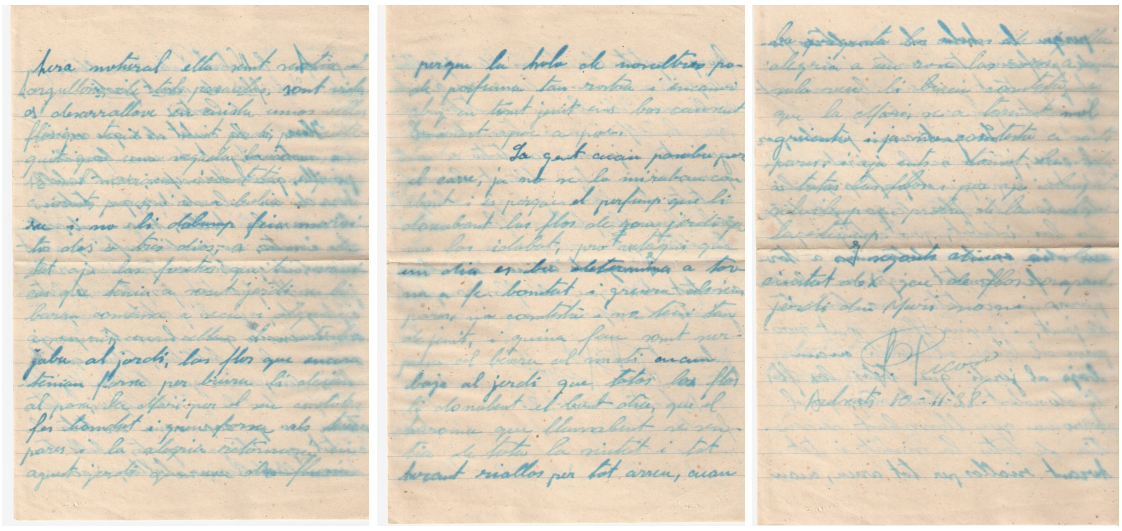

carta enviada per Jaume Picasó a la seva filla

El diari: contingut i context

Introducció

Tal com s'explica abans en la presentació, Jaume Picasó Botella, nascut el 1909 a Manresa, casat i amb una filla de mesos, va ser cridat a files a mitjans de setembre de 1937.

Sortida cap al front

Després de la mobilització de les lleves del 32 i del 35, entre el setembre i l'octubre del 1936, el govern de Juan Negrín aprova la crida a files de les lleves del 31, del 37, del 38, del 39 i la del 30, en la què s'inclou ell, entre maig i setembre de 1937. El diari descriu el procés que segueixen tots aquells joves que deixen la seva condició de civils per tal d'incorporar-se al nou Exèrcit de la República. El dijous 16 de setembre de 1937 Jaume Picasó ingressa a la caixa de reclutes, en la mateixa arma en la què havia fet el servei militar, el cos d'enginyers anomenat *40 Compañia de Zapadores*[2]. Aquest cos era l'encarregat de projectar i construir la infraestructura necessària per a la guerra, com ara camins militars, diferents formes de fortificació i trinxeres. La primera pàgina del diari ens presenta els companys amb els quals comparteix Companyia i que s'han presentat a caixes amb ell. Sumen un total de trenta cinc homes, cinc del quals són de Manresa. L'ingrés és molt llarg; des de dijous 16 han d'esperar fins a dimecres 22 per a poder sortir cap al front. Durant aquesta setmana s'han de presentar repetidament a les oficines militars. Abans de la partida des de l'estació de França dormen un dia en un hotel a Barcelona degut als diferents endarreriments de les ordres de sortida. La impressió que extraiem del diari és la d'un inici tranquil, en el què els soldats són enviat al front després d'una llarga sèrie de tràmits, i degut a la dificultat en el transport o en la comunicació entre els diferents cossos de l'Exèrcit, el trasllat es porta a terme de manera entrebancada i ineficient. Finalment, a les 9 del matí del dia 22, surten de l'estació de França en direcció a València. Tot i que una setmana no és gaire temps si tenim en compte que tots aquest homes havien de deixar una vida de civils enrere per tal d'unir-se a les files de la guerra, des del punt de vist del reforç immediat que demanava el front, la moguda s'hauria pogut portar a terme amb més agilitat evitant els canvis tan sobtats en les ordres dels comandants. No hi arriben fins a les 12.30 de la nit, després de 15 hores i mitja de viatge. Durant tot aquest temps els serveis d'intendència no havien previst cap

[2] En la nomenclatura militar *el cos de Zapadores* és l'unitat d'enginyers

subministrament de beguda o menjar, de manera que es reparteixen el que portaven alguns companys.

En el moment en el qual Jaume Picasó arriba a València, la guerra ja feia un any que havia començat. Els nacionals han aconseguit conquerir la part oest d'Espanya, arribant fins a Terol i Saragossa, però retrocedint davant de Madrid que es mantenia republicà. La meitat sud estava dividida per les ciutats de Toledo, Càceres, Mérida, Córdoba i Granada, que també estaven sota domini franquista. La zona est d'aquesta frontera de trinxeres pertanyia als fidels a la República.

Jaume Picasó va ser enviat a València aprofitant la sòlida i ràpida via de tren, però el propòsit que tenien era de desviar-se després cap a la zona d'un Terol ocupat pels nacionals. En aquell moment aquesta zona començava a acumular forces d'ambdós bàndols, i més tard es convertiria en un dels principals focus de la guerra entre els finals del 1937 i el principi del 1938, ofensiva que després derivaria la tensió cap a la batalla d'Aragó amb la intenció de dividir la zona republicana.

situació al front octubre de 1938

Quotidianitat al front

Les primeres dues impressions que podem extreure del diari són la desorganització que patia l'Exèrcit de la República i la solidaritat que es vivia entre els soldats. Ja des dels primer moment es pot veure la gran falta de recursos que pateixen els soldats, i sobretot la mala repartició que en fan, doncs hi ha un fort contrast entre els dies en què no mengen pràcticament res i altres en els que mengen en un restaurant, cadascú

pagant-se la pròpia consumició (el preu del dinar era d' aproximadament unes 5 pessetes), i acaben consumint quantitats extremes de menjar. Aquestes exepcions es donen en períodes de menys activitat bèl·lica, quan els soldats es troben en pobles i no treballant directament al front. El diari mostra també una gran desorganització en el moviment de les tropes: s'han de desplaçar moltes vegades i hi ha llargs periòdes en els que simplement passegen pels pobles per tal de perdre el temps que el sobra. Una part important d'aquest probema era produït per la difícil integració de les milicies dins de l'Exèrcit regular de la República, que s'havien anat militaritzant entre finals de 1936 i principis del 1937. El variat nombre de procedències que hi havia entre els soldats comportava que la organització fos una tasca molt més complicada que l'habitual. Les accions determinades i bèl·liques solen durar espais més breus de temps, i solen estar intercalades amb llargs espais d'incerta rutina. Un altre punt que ens ha sorprès és la referència directa i repetida a la companyonia entre soldats. La idea de repartir el menjar, de jugar partits de futbol, etc, ens dóna una impressió de grata convivència i no es veuen al diari referències de baralles internes o cap tipus de confrontació entre companys.

< *En tot el trajecte es pot dir que no varem menjar res, sort en tinguérem dels companys que portaven alguna cosa i ens el repartirem.* > [DS 370922]

< *[…] per la tarda una colla de companys hem berenat el [meu] formatge, un altre ha portat pa i un altre el vi de Màlaga*. > [DS 371028]

El dia 23 a les 8 del matí, després de fer nit a València, surten en un tren de passatgers, que arriba a Sarrión a les 2 de la tarda. Després d'un primer registre els proporcionen una manta i menjar en conserva, i se'n van a dormir a cobert però sobre el terra. En aquesta somera descripció de la seva arribada apareix ja un dels temes que més és repeteix al llarg del relat: la descripció detallada de les condicions de la vida quotidiana al front, i en especial de les més bàsiques: el menjar i el dormir.

Les fonts documentals consultades coincideixen amb el diari, respecte a que en aquelles dates la *40 Compañia de Zapadores* es trobava al poble de Sarrión, a la província de Terol, esperant ser trasllat cap a una zona més propera a la capital per tal de poder anar preparant les infraestructures que podria necessitar la batalla que s'apropava. Els següents tres dies la companyia està a l'espera de sortir cap al front. El temps s'allarga entre passejades pel poble i cartes a la família. El diari transmet una sensació d'espera intranscendent, puntuada només per les condicions una mica

estrictes en el menjar. Res ens fa suposar el gir dels esdeveniments que es produirien els dies següents, i que el diari caracteritzarà amb el seu to rutinari.

Després de quatre dies d'aclimatació comencen a construir prop del front. El mati del dia 27 surten per primer cop a fer fortificacions, i durant tota la tarda l'artilleria de l'exèrcit republicà actua contra les posicions enemigues. En el moment en que la pressió de l'artilleria s'atura Jaume Picasó rep l'anomenat baptisme de foc, el primer contacte amb l'arsenal enemic. A causa d'una granada que cau a pocs metres d'on es troba queda cobert de terra, tot i no resultar ferit. Malgrat la seva feina no l'obliga a entrar en combat, i per tant no té el risc que comporta la infanteria, la companyia d'enginyers també està exposada a l'atac enemic, que busca sabotejar la construcció de les fortificacions i les trinxeres.

<*En aquest dia la nostra artilleria no va callar en tot el dia però a les 6,30 parà, i llavors l'enemic ens feu el baptisme de foc, amb projectils del 10,5. Veient-nos obligats a retirar-nos doncs 2 o 3 granades varen estellar a 8 o 10 m de nosaltres, deixant-nos mig coberts de terra*> [DS, 370927]

Els següents dies la situació es repeteix però sense conseqüències per en Jaume ni per a cap dels seus companys. El diari ens desvetlla la realitat de la confrontació a través de petites anotacions que trenquen el to de quotidianitat que utilitza durant tot el text.

<*El dematí varem anar a treballar a les 8 del matí fins a les 12, i de les 3 fins a les 6,30. però a les 6 l'artilleria enemiga ens tornà a sembrar de granades de 10,5*> [DS, 370929]

<*En quant al treball començarem a les 6 del matí i plegarem a la 1 degut a que cada dia a la posta de sol cada dia l'artilleria funcionava*> [DS, 370930]

Durant els primeres dies al front es dediquen a la construcció de fortificacions i altres accions d'intendència, com anar a buscar llenya per a la cuina. Treballen un o dos torns de mati o tarda, i ocasionalment també a la nit. A partir de l'u d'octubre a la nit, les fortes pluges que cobreixen la zona obliguen a aturar els treballs.

El dia 5 d'octubre anota al diari amb tinta invisible i entre línies <*avui se ha passat a l'enemic un Tinent Coronel de Cavalleria*> [DS 371005].

Aquest fet possiblement sigui cert però no és contrastable amb altres documents degut a la falta d'informació específica, ja que es tracta d'un tema que genera molta controvèrsia i que per tant és molt difícil de documentar sense el nom del militar en concret. El diari només deixa constància de dos canvis de bàndol entre les files republicanes, tot i que es probable que fos un fet prou habitual tractant-se d'una confrontació entre soldats d'un mateix país, sobretot al final de la guerra quan la inestabilitat és més gran.

A finals de novembre el diari explica que té uns temps mort que aprofita per a escriure cartes. L'enviament de les cartes era un punt molt important en al vida al front, doncs suposava l'única relació que els soldats podien mantenir amb les seves llars. Amb la intenció de mantenir contents els soldats el servei era gratuït. L'única condició era escriure el sobre "de camarada a camarada" o "de company a company", i això feia l'efecte de segell. Les cartes trigaven uns dies a arribar però arribaven i prova d'això es la correspondència que conservem entre Jaume Picasó i la seva família, que van ser escrites i respostes durant la seva estada al front.

Una de les coses que sorpren del diari, sobretot en les primeres etapes és la acurada descripció que fa del menjar i de la dieta que segueixen al front. Ens parla sobretot de menjar en conserva, com ara llaunes de sardines, cansalada, melmelada o trossos de xocolata. També podem trobar sopes de llegums o de verdures. Hi ha moments on el menjar és especial: a la tardor explica com cerquen bolets per la zona per cuinar-los, o bé, quan està a l'hospital, compren torrons i licor en quantitats abundants, però sempre com a acte social i repartint-ho tot entre els altres companys de la sala. Quan no es troben al front si no que estàn en pobles, en els moments de poca activitat bèl·lica, de vegades menjen pel seu compte en bars o restaurants, en quantitats molt més abundants. Finalment, en les estades llargues en un lloc determinat compren verdura i fruita fresca per a tot el grup (això ho sabem ja que en un moment de la guerra Jaume Picasó és designat encarregat del carro del subministrament).

La malaltia

El dia 8 d'octubre Jaume Picassó comença a sentir els símptomes del que ell anomena "un fort refredat", i el dia després es sotmet a un reconeixement mèdic. Al diari no s'especifica mai quina malaltia va patir tot i que si s'expliquen els tractaments

que va rebre, que durant la primera setmana canvien constantment probablement degut a divergències entre els diferents diagnòstics.

< *Avui he anat a reconeixement mèdic, receptant-me unes injeccions per reforçar-me els pulmons a més 1 pastilla d'aspirina cada nit i a llet. A més rebaixant-me de serveis i marxa, per lo tant me he fet el menjar a base de sopa bullida, patates bullides i un vas de llet, anant a dormir m'he pres una aspirina i m'he pintat el pit amb llapis Termosan*> [DS, 371009]

Per dades posteriors sabem que probablement es va tractar d'una pulmonia, que li va deixar importants cicatrius als pulmons, que contribuïren a la seva mort per insuficiència respiratòria, ja vell. Entre les medicacions que va rebre s'inclouen el llapis de Termosan: un potent antiinflamatori, analgèsic i revulsiu encara utilitzat en l'actualitat, entre altres usos, per tal de tractar les afeccions en les vies respiratòries altes. També es cita les posologies de diferents injeccions de calç i la recepta d'aspirines, tot i que no hem trobat referents mèdics sobre les primeres i pot ser que haguem fet una mala interpretació de l'escriptura del diari.

El dia 18 del mateix mes, després de deu dies rebaixat de serveis i marxes seguint una dieta a base de patates bullides i llet, és enviat a l'hospital de Sarrión, i des d'allà el destinen a l'hospital de Mora de Rubielos. Al diari no s'explica quina és la raó del trasllat. Per arribar-hi ha d'agafar un camió que el deixa a l'estació de Mora de Rubielos, a 19 km de l'hospital, i aprofitar algun altre camió que vagi en aquella direcció per tal que l'apropi. Arriba a l'hospital a mitja tarda, en el moment en què enterraven a dos companys mort de malaltia.

Els dies que resta ingressat, des del 18 fins al 31, parla sobretot de les millors condicions de menjar que gaudeix comparades amb les que podia tenir al front. La seva habitació està composta per 11 malalts més, i cada tarda compren torrons i menta que consumeixen entre tots.

<*[...] però cada dia a la tarda anem a buscar 1½ Kg de torrons amb una botella de menta i ens ho partim entre 11 de la sala*> [DS, 371021]

A aquesta rutina es suma la d'enumerar els diferents tractaments que rep, el menjar, i els passejos que fa a diari pel poble a recomanació del metge. Mentre es recupera, aprofita per conèixer el poble, que descriu amb detall.

<La impressió del poble maca, amb aproximadament 4 a 5.000 habitants, bastant antic avui encara muralles i castell feudal.> [DS, 371020]

La vida quotidiana a l'hospital és molt variada i fins i tot sorprenent per un hospital de guerra: surten a menjar fora, tenen visites, reben menjar de les famílies o el compren, per tal de compartir-lo entre ells. El menjar també és excepcional: carn, escudella, patates, fruita, formatge... La impressió que dóna el diari és com la d'una clariana en mig d'una tempesta, en la qual els soldats es recuperen tranquil·lament sabent que vénen d'una guerra i que hi hauran de tornar, sense angúnies ni nerviosisme. La rutina apaivaga els temors. La seva temporada a l'hospital, tot i la seva malaltia i la neu que ja començava a caure, li va suposar un descans de la vida al front.

Finalment el dia 31 d'octubre rep l'alta mèdica i torna a Sarrión en ambulància.

84 Brigada Mixta

L'endemà de la seva arribada a Sarrión el capità li va comunicar que la seva companyia anterior (40 divisió) s'havia dissolt, i que havia estat reincorporat a la 84 Brigada Mixta. Al mateix matí parteix cap a Corbalan.

Les brigades mixtes eren les organitzacions militars que representaven el pilar constituent de l'Exèrcit Popular de la República. Es van establir a l'inici de la guerra, utilitzant una combinació de milicians i soldats d'ofici amb l'objectiu d'establir una progressiva militarització de les milícies. Amb aquest mateix objectiu de crear una confiança mútua, i consolidar la integració de les milícies dins l'exèrcit, es crea la figura del comissari polític. Els comissaris o delegats polítics eren aquelles responsables que solien acompanyar les columnes al front com a representants del govern per tal de polititzar els conflictes. Tot i tenir altres responsabilitats que varien segons la columna i el moment de la guerra, la seva principal funció era la d'explicar i justificar les ordres que rebien, però també s'ocupaven de la evacuació dels ferits, de la gestió dels subministrament o de la comunicació; tasques necessàries però que es consideraven secundàries respecte l'acció directa de les batalles.

La 84 BM es va crear a la primavera del 1937, amb l'objectiu de consolidar un exèrcit al front de Terol que integrés i substituís la manca d'organització i coordinació tàctica i militar de les milícies. Estava composta per uns dos mil combatents, repartits en quatre batallons d'infanteria <*que constaven d'entre quatre o cinc cents homes amb*

dues companyies de fusellers i una de metralladores>[3] Segons el diari, s'incorporà en un nou batalló de "*Zapadores*", que en aquell moment es trobava a Coralà, a 14 km de Terol. El quarter estava ubicat a l'interior de l'església del poble. En molts punts del diari els quarters utilitzats pel cos d'enginyers es trobaven ubicats en esglésies o cases particulars dels pobles.

Tot i haver estat donat d'alta, Jaume Picasó passa deu dies rebaixat de la feina a causa de la malaltia, i el dia 8 es sotmès a una exploració amb rajos x, sense que detectin cap anomalia.

Durant aquests dies va deixar clara la constància amb la que eren sobrevolats per l'aviació d'ambdós bàndols. Quan eren atacats per l'aviació enemiga relata que les alarmes sonaven i tothom s'amagava als refugis, mentre que l'aviació del seu propi bàndol només era reconeixible perquè era atacada constantment per els antiaeris de Terol, en possessió de l'enemic. Segons el diari, hi va haver dies en els què l'aviació disposava de més de 18 aparells bombardejant Terol.

Altra vegada apareix una nota sobreescrita informant que un xofer es passa a l'enemic.

Batalla de Terol

Presentació de la batalla

La batalla de Terol formava part d'una tàctica militar pensada per tal d'evitar l'imminent atac franquista a Madrid desviant les forces de les tropes nacionals cap a terrenys menys perillosos. Va ser una de les més terribles de la guerra i un dels majors fracassos republicans. Segons fonts es poden comptabilitzar més de 100.000 baixes entre ambdós bàndols, 60.000 per la banda republicana i 40.000 nacionals, degudes tant als enfrontaments armats com al fred.[4] Altres fonts redueixen la xifra de baixes republicanes, entre morts, ferits i presoners, a 50.000[5] o 54.000[6]. Tot i que finalment la batalla va resultar un gran fracàs i la seva pèrdua va significar un gran cop en la moral

[3] Corral, Pedro: Si me quieres escribir, p 33.

[4] Beevor, Antony: La guerra civil española, p. 476

[5] P. Corral: Op. cit, p.232

[6] Enciclopèdia Catalana [en línea] www.enciclopedia.cat

del bàndol republicà, també és cert que va resultar un obstacle difícil per a les tropes nacionals, que van haver de desplegar una gran contraofensiva per tal de recuperar aquesta capital de província.

Soldats de transmissió republicans en el front de Terol

La batalla aérea

Un aspecte molt recurrent al diari és la utilització de les forces aèries en la batalla de Terol. Però tot i que en alguns punts hi fa un èmfasi especial, aquest encara és poc per tal de descriure la importància que va tenir aquesta secció en la Batalla de Terol. Tot i que aquesta batalla ha passat a la història com una de les poques victòries republicanes de la guerra la veritat és que conquerir Terol va suposar un esforç terrible per a l'exèrcit; produint moltes baixes per una victòria que no va ser prou duradora en el temps.

L'exèrcit nacional comptava amb unes forces aèries molt superiors a les republicanes. Aquests havien creat unitats aèries dedicades al bombardeig sistemàtic, que constaven de diversos bombarders i avions de caça. Aquests primers són aquells que disposen d'un compartiment per emmagatzemar explosius i bombes que després poden deixar caure en punts estratègics, mentre que els avions de caça tenen la missió d'interceptar els bombarders enemics per tal de destruir-los. Després de les seves campanyes al nord l'exèrcit franquista va crear la 1a Brigada Aèria amb els avions S-79, S-81 (bombarders) i els Juncker 52 (avió de transport utilitzat ocasionalment com a bombarder durant la Guerra Civil), aparells més antics de

procedència italiana i alemanya. També disposaven de 22 Fiat, els caces que al desembre es van incorporar en les files franquistes, i de les forces italianes que disposaven de nou esquadrilles de Fiat i tres de bombarders S-79 i S-81. Els nacionals comptaven amb més de 400 aparells, així com a l'ajuda de la Legió Còndor alemanya, que va ser la que va destruir la ciutat de Guernica.

Bombarders S-81

Bombarders S-79

Els Republicans, en canvi, només disposaven d'algunes esquadrilles de *mosques* i *xatos*, i només alguns exemplars de bombarders. Tot i que els xatos eren fabricats a la zona de Sabadell- Reus i podien controlar-ne l'abastiment, els mosques eren importats d'una Unió Soviètica que cada vegada enviava menys exemplars, ja que havia de nodrir al mateix temps un altre conflicte internacional que s'estava produint entre la Xina i el Japó. Per sort per a l'exèrcit republicà, un nou aparell va arribar des de la Unió Soviètica, es tractava de 24 Katiuskas, bombarders que van consolidar la victòria sobre Terol destruint els aeròdroms enemics.

Al diari es pot veure repetidament la força de les seccions aèries d'ambos bàndols, tot i que Jaume Picasó probablement no sabia en aquells moments que la batalla aèria que s'anava desenvolupant al costat de la terrestres cobraria la gran importància que va tenir.

Dies previs a la batalla

A partir del dia 10 de novembre el diari reflecteix l'increment d'activitat bèl·lica que suposa la preparació de l'ofensiva sobre Terol, coincidint amb la reincorporació al treball del Jaume.

<A la 1 nit ens han tocat generala marxant tot seguit la infanteria en camions i a nosaltres ens han dit que podíem retornar a dormir vestits.> [DS, 371110]

El seu treball consistia bàsicament en construir carreteres i fortificacions al nord de Terol, i a pocs quilòmetres de l'enemic.

El dia 15 el seu batalló és dividit en tres seccions, que parteixen amb destins separats. Ell és destinat a la tercera secció, traslladats a uns quants quilometres de Vilalba, on es dediquen a construir pistes de guerra per a l'atac contra Terol. Entre línies, amb tinta invisible, anota els noms dels llocs on treballen i que per raons de seguretat no podia escriure en el text general. Apareixen Tortajada [371116], Monte Osuna [371125] i Port Escandón [371202].

El dia 24 la primera i la segona secció són enviades de Tortajada a Corbalán. La tercera secció, on s'enquadra el Jaume, es desplaçarà el dia següent a la mateixa localitat. Els dies següents es desplacen pels pobles del voltant: la Pobla de Valverde, Montalvan, i altres localitats, arribant finalment el dia 2 de desembre a Port Escandón per a preparar l'arribada de la infanteria.

En aquest darrer lloc es concentren durant els següents dies importants operacions militars de l'exèrcit republicà amb l'objectiu de recuperar Terol.

A partir d'aquí comencen el comentaris sobre la gran nevada que va castigar la zona de Terol durant l'ofensiva. Les condicions en les què viuen els soldats són extremes, tot i que el diari està escrit amb la tranquil·litat habitual poc a poc ens relata com els torns s'allarguen i s'acaben les provisions. Un cop acabat el tabac acaben fumant espígol, i compren grans quantitats de licor que probablement consumeixen degut al fred i les dures condicions en les què han de treballar. Al diari es fa una menció especial al tema del tabac, i després s'ha contrastat a diferents fonts documentals que aquest era un tema de gran preocupació per als soldats que estaven al front, patint un gran estrès, i sense disposar de la nicotina que el propi cos no s'oblidava de demanar. A l'informe literal del Comissari de l'exèrcit de Llevant, que comunica la greu falta d'aliments i de roba per al fred, es fa una especial atenció al tema del tabac, que és un dels principals problemes que minva la moral dels soldats que saquegen constantment l'enemic per tal de trobar-ne. *<Hay Brigadas, como la 83, que están bastante tiempo sin recibirlo, teniendo que fumar hierba de los montes>*[7]

[7] P. Corral: op. cit, p.101

El dia 15 de desembre, a les 4 de la matinada, l'estrèpit de les armes desperta els soldats anunciant que la ofensiva a Terol acaba de començar, com apunta Jaume en el seu diari:

<*comença a les 4 del matí l'estrèpit de canó i metralladora, senyal que la ofensiva ha començat*> [DS 371215].

La Divisió de Líster comença l'atac sense preparacions aèries ni artilleries prèvies, però afavorits pel factors sorpresa aconsegueixen prendre la Muela sense cap dificultat tot i la forta nevada que assota les columnes, i encerclen Terol amb l'objectiu de dur a terme un setge en els propers dies. <*L'ofensiva va començar aquella matinada del dia 15 de desembre, en un clima siberià, quan la 11 Divisió comandada pel general Líster aconsegueix trencar les files nacionals per la banda de el Muletón. A les 10 del matí del mateix dia ja havien arribat a assentar-se a Concud*.>[8]

El 17 de desembre la infanteria de la 84 BM ataca la <caseta dels peons caminers> del Port d'Escandon[9]. El dia 18 els soldats traslladen el quarter a una sèrie de barracons que es disposen a Port Escandón. La neu dificulta les operacions, i Jaume Picasó no treballa degut a les dures condicions. El dia següent tornen a canviar el quarter, apropant-lo cada vegada més a l'enemic. Terol està rodejat i pateix el setge de les tropes republicanes, la imatge és alentadora: pels soldats Terol es veu com el preludi d'una victòria després de més d'un any entre trinxeres. Aquell mateix dia l'exèrcit republicà envia un comunicat a la ciutat de Terol a la vegada que el transmet a totes les ràdios republicanes en el què s'insta a tota la població civil resident a la ciutat de Terol que inicií una evacuació pacifica que durarà fins a les 9 del matí i que garantirà la vida i la llibertat de tots aquells que decideixin abandonar la ciutat. En aquella hora en la qual començarà un assalt que considerarà enemics a tots els adults que quedin a la zona, i per tant no es garanteix la seva integritat.

<*"Cumpliendo los deseos del Gobierno de aminorar en lo posible el número de víctimas, las tropas republicanas, que tienen sitiada la ciudad de Teruel, consentirán y facilitarán la salida de toda la población civil de Teruel, sin distinción de sexo y edad. La evacuación deberá verificarse mañana, domingo, desde las siete de la mañana a las nueve de la mañana, en grupos no mayores de veinticinco personas, por la*

---

[8] A. Beevor, op. cit, p.469

[9] P. Corral: op. cit, p.55

carretera de Teruel a Sagunto, la cual no será hostilizada durante esas horas. Cada grupo deberá ser portador de una bandera blanca.

El gobierno garantiza la vida y la libertad de todas las personas civiles que salgan de la capital antes de las nueve de la mañana, respondiendo, igualmente, de la vida de los combatientes que antes de expirar dicho plazo depongan las armas.

Declarados zona de guerra el terreno y los edificios que quedan dentro del cerco formado por las tropas republicanas, serán considerados como combatientes cuantas personas adultas se hallen dentro del referido recinto, a partir de las nueve de la mañana">.[10]

Desgraciadament, immediatament després de llançar aquest comunicat, la comandància franquista respon amb un comunicat que perjudicarà greument a tota la població civil de Terol, i que acabarà causant la rendició nacional degut a l'extrem patiment d'aquests. En aquest nou comunicat de resposta, declarava la pena capital per a tot aquell que sortís de la ciutat o es rendís davant de la tropa "roja". Aquest és un altre exemple de com la població civil es va veure afectada per la Guerra Civil, que en més d'un cas va utilitzar la vida dels ciutadans com acte de pressió contra l'enemic. Finalment el dia 19 encara no s'entra a Terol ja que entre altres coses fa un dels dies més freds de l'hivern, i els soldats republicans són atacats per l'aviació franquista, que no aconsegueix frenar l'estretament del setge de Terol.

Entrada a Terol

Fins el dia 20, Jaume Picasó es dedica amb els seus companys a treure la neu de les carreteres per tal de possibilitar l'ofensiva. En aquest moment la idea és atacar per la carretera i també pels túnels del ferrocarril, que han interceptat per tal de reduir els enemics que s'han fet forts als xalets que rodegen les estacions. El dia 21, però, es traslladen a 6 quilometres de l'enemic, passant tota la nit sota els arbres. Treballen fent trinxeres a primera línia dels enemics, que estan replegats en dos monts intentant defensar Terol i trencar el setge. No tenen cap baixa, però han de treballar arrossegant-se ja que es troben situats entre dos focs. Segons el diari es troben al Mansueto i a un altre mont. Aquella mateixa nit, els primers esquadrons entren a Terol i l'enemic es replega en els edificis més importants. Els soldats avancen pels carrers

[10] P. Corral: opc. cit, p.59

amb l'ajuda dels tancs, que obren camí i dissolen les primeres resistències nacionals. Tot i que encara hi ha un cert nombre de soldats que pernocta fora de Terol, els primers soldats republicans comencen a ocupar les cases dels barris de la zona externa de la ciutat, com ara el de *San Julián*, que es troba en la zona sud. Aquesta ocupació, gens violenta si es compara amb la posterior ocupació dels reductes nacionals, va lligada amb l'intent de l'exèrcit republicà de mantenir a resguard la població civil. Es troben documentats nombrosos casos de civils que estaven amagats a les pròpies cases, sense menjar i sense abric adient per al fred glacial d'aquells dies a Terol, i amb els que els soldats rojos van compartir les seves provisions i mantes.[11] Aquella mateixa nit el general Rojo, que s'encarrega de tota l'operació, redacta les operacions planejades pel dia següent. Ocupat ja un gran sector de Terol tot fa pensar en una victòria clara, i així és com s'anuncia en les papers de Rojo (de manera molt moderada i prudent) i en les cadenes de rádio republicanes (de manera molt més festiva i concloent), ja entrada la matinada.

Fins el dia 23 en Jaume no entra a Terol. Allà dorm en una casa, tot i que en desconeix el número i el carrer. A partir d'aquí es desenvolupa un dels episodis més violents del diari i de la guerra. La guerra és més present que mai, i la violència es porta a terme al carrer, entre els focus i reductes nacionals i la població civil, que es troben barrejats entre les cases. En aquest punt la quotidianitat del diari es trenca, per mostrar-nos

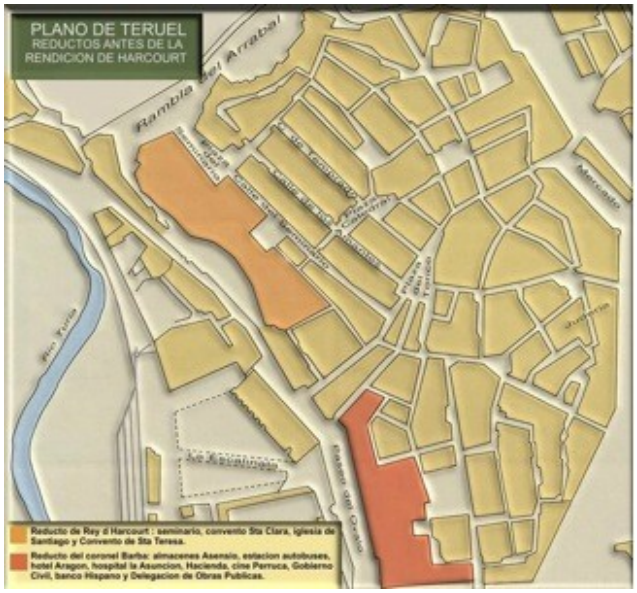

Plànol de Terol, reductes abans de la rendició de Harcourt

[11] P. Corral: op. cit. p.68

cada dia una realitat cada vegada més freda i crua. Tot i així el diari no es deixa impregnar per cap mena d'emoció, i el relat se'ns presenta com el simple i tètric relat objectiu de la realitat de la guerra.

Juame Picasó avança amb les tropes republicanes cap a l'interior de Terol a través de camins coberts amb sacs, sota la pluja de bales i l'estrèpit de les metralladores. Totes les informacions sobre aquesta batalla ens mostren uns dies esgotadors i terribles, en els què molts soldats perden la vida, i on la població civil es veu afectada en una lluita que transcorre entre carrers i interiors d'edificis. Els soldats treballen més de 15 hores al dia, sense menjar pràcticament res, i sobrevivint a base de por i adrenalina.

L'exèrcit republicà avança a través de la ciutat duent a terme una reducció sistemàtica de l'enemic, que es fa fort en un reducte d'edificis entre els que destaquen l'Església del Seminari i el Govern Militar, i aconsegueix protegir-se de gran part de l'atac endarrerint diversos dies la conquesta de la ciutat. El treball del cos d'enginyers consisteix en crear parapets i passos coberts amb sacs de terra per tal de donar protecció als soldats d'infanteria, i ocasionalment a calar foc als edificis on s'amaga l'enemic.

<*sols prenguérem el cafè i no menjàrem res fins a las 1 de la nit. Treball de 10 a 4 de la tarda, tirar botelles inflamables i de gasolina sobre un edifici enemic, i de 4 a 1 fer parapets amb sacs terrers i totxos per al carrer on les bales hi plovien*> [DS 371226]

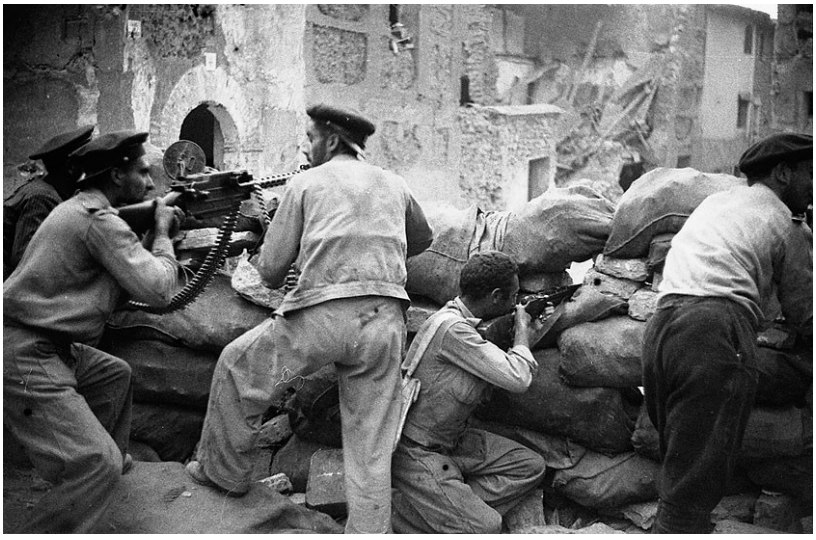

Agustí Centelles: *Terol, front d'Aragó.* 1938

El combat de Terol és duríssim. La lluita es du a terme casa per casa, foradant sostres i parets per tal de poder disparar a l'enemic, així com als carrers amb intensos

combats de metralladores o bombes de mà. A vegades la reducció dels nacionals acaba amb l'afusellament de paisans, cosa que també apareix reflectida al diari. Al diari explica també l'enterrament de morts, però no on es porta a terme, ni de quin bàndol són els caiguts.

A partir del dia 27 s'inicia l'etapa final de la conquesta de Terol amb el minat dels edificis on es trobaven els darrers reductes franquistes. Jaume Picasó cita els treballs duts a terme en torns de més de set hores fent mina sota l'església. Tot i que al diari no s'especifica sota quina església treballen ha quedat documentat l'ús de mines sota l'església del Seminari aquell mateix dia. L'enderroc amb explosius d'edificis on s'amagava l'exèrcit nacional però on també hi havia població civil, retinguda com al que ara s'anomena "escuts humans" va ser ocultat en aquell moment pel Ministeri de Defensa de la República. Tot i que el diari manté el to descriptiu habitual, aquest fet va representar un dels actes més significatius pel Jaume, i és una de les anècdotes que solia explicar de la guerra, tal com explica el seu net Joan Sabaté. A mesura que la ofensiva avança els torns es fan més intensos, i els soldats pràcticament no dormen.

Robert Capa: [la maleta mexicana] Terol, desembre de 1937

El diari retrata molt bé l'acceptació que comporta una guerra en els aspectes morals de la personalitat, en la que un matí en mig d'una batalla horrible i sagnant comença a ratllar la normalitat, el dia 31 explica: <*durant tot el matí res d'anormal [...]*> *per prosseguir < [...] a les 10 tinguérem que fer una retirada abandonant tot el nostre equipament i anant a recollir-nos a uns 10 o 13 Km fora de Terol, l'aviació fent metralla per la carretera*> [DS 371231].

Dormen una nit fora de Terol, però el matí següent tornen a entrar tot i la metralla de l'aviació que segueix intentant fer-los recular. El dia 7 de gener, després de 24 dies de resistència el darrer reducte feixista es rendeix: <el coronel Rey d'Harcourt se rinde a las 22 horas del día 7 de enero> [12]

El dia 8 de gener, la companyia de "Zapadores" construeix un pont sobre el riu Alfambra. En aquell moment, just després de perdre Terol, les tropes franquistes intenten un contraatac per aquella zona, i probablement la construcció del pont era una de les preparacions que desencadenaren la batalla d'Alfambra, que es va desenvolupar des del dia 5 de gener i que es va allargar durant el mes següent. Els combats d'aviació que es desenvolupen són impressionant, i tot i que al diari se'n fa una esment constant però no molt incident, en altres fonts es relata la gran importància i grandària que van tenir. Fins el dia 14 el seu batalló segueixen treballant a Terol, sense que el diari especifiqui quines feines duen a terme la major part de vegades. En algun punt fa referència a fer fortificacions durant la nit o treballs de manteniment de carreteres.

El dia 15 de gener a les 2 del matí marxen de Terol en direcció al seu quarter, en un merescut descans. El seu lloc al front és rellevat per la 68a Divisió, que permet retirar la 84a Brigada Mixta que havia sofert més de sis-centes baixes, entre morts, ferits i malalts, que representa més d'un quart dels seus efectius. <l*a 84ª Brigada fue retirada del frente el domingo día 16, siendo relevada por fuerzas de la 68ª División*>[13]

Després de caminar 20 km amb tot l'equipament a l'esquena la major part d'efectius són enviats a Rubielos de Mora de permís. Només cinc soldats i un sergent es queden per tal de carregar les eines que queden i transportar-les amb els altres, entre ells en Jaume. No arriben a Rubielos fins el dia 18, després d'haver carregat tot les eines i haver-los enviat en camions abans que ells.

Tot i que Jaume Picasó va marxar de Terol el dia 19 de gener de 1938, aquesta capital de província es va tornar a perdre el dia 22 de febrer en mans dels nacionals en una retirada massiva de totes les tropes republicanes que quedaven a la ciutat. En aquell moment l'autor del diari es troba a Castralbo, i és per això que no cita la notícia en cap moment, ni fa cap referència a aquest fet tant culminant per al posterior desenvolupament de la guerra. La pèrdua de Terol va significar un cop molt dur en la

[12] A. Beevor: op. cit, p. 474

[13] P. Corral: op. cit, p.194

moral republicana, que havia aconseguit recuperar una capital després de molt de temps de guerra i aplicant-hi un esforç desmesurat que va resultar inútil. Es van produir tantes baixes, i l'exèrcit va quedar tant desgastat que l'exèrcit franquista no va haver de fer gaire esforç per trencar les castigades defenses roges per tal d'arribar fins al mar. Aquest fet, junt amb la posterior batalla de l'Ebre, suposa una de les dos grans derrotes republicanes que van determinar l'ascens franquista al domini polític i militar de l'Estat Espanyol.

Insubordinació de la 84 Brigada Mixta

Malgrat les promeses que havia rebut la 84a Brigada Mitxa de disposar d'un permís d'una setmana, el dia 19 de gener els soldats reben l'ordre de retornar al front, degut a contundència de la contraofensiva franquista. La infanteria s'insubordina i es nega a tornar a Terol a lluitar, exigint la concessió del permís, ja que les condicions en les que havien hagut de lluitar durant mesos havien estat inhumanes, degut al fred, les mancances en l'avituallament, i el cansament físic i psicològic acumulat. La desmoralització colpeja els ànims de tots els soldats.

<*a la 1 de la nit tenim que sortir en direcció al [...] però no sortim degut a que la infanteria es va sollevar i nosaltres ens hi solidaritzem*> [DS 370119]

<*Ese mismo día 19, los soldados de la 84 Brigada Mixta, perteneciente a la 40 División, que manda el socialista Andrés Nieto, ex alcalde de Mérida, se niegan a regresar al frente mientras están de permiso en Rubielos de Mora; 46 de ellos seràn fusilados sin juicio previo en la madrugada del 20 de enero*>[14]

Segons P. Corral la rebelió es va produir en el primer i segon batalló dels quatre que composaven la Brigada. <*Fuimos a Rubielos de Mora, y a los tres días nos dijeron que teníamos que volver al frente. Nosotros estábamos agotados. Llevábamos muchos días pegando tiros y recibiéndolos. Además habia mucha gente enferma. Cuando vinieron para decírnoslo, empezamos a hablar unos con otros. A los mandos les dijimos que se fueran ellos. Fué así, como cosa de todos. Al ver que no se enfadaban, pensamos que nos habían dado la razón y todo quedó como si nada.*> [15]

[14] A. Beevor: op. cit, p.475

[15] Avelino Codes citat a P. Corral: op cit, p.205

Els oficials havien pres la determinació d'actuar de manera contundent. A la nit, amb l'engany de rellevar-los del servei, varen demanar que sortissin tots els soldats que no volien tornar al front. En van sortir 130, que un cop desarmats van ser pujats en camions i duts a les mines de pissarra que havien servit de quarter general de les tercera i quart batalló, que ja havia partit cap al front. Un cop allà varen citar uns cinquanta homes, dels que només hi eren presents 46. Aquest van ser pujats en camions amb l'excusa d'anar a declarar a Rubielos, però un cop van ser a les afores del poble, al bosc de Piedras Gordas, els varen fer baixar i els varen metrallar sense pietat pels Guardies d'Assalt. No es va produir cap judici ni tan sols se'ls hi va comunicar la decisió. Aquest fet va ser conegut per la resta de companys a través de paisans del poble, que els informen de que han sentit a dir d'uns afusellaments de soldats que es negaven a tornar al front.

Al mateix dia 20 a les 4 del mati, el cos d'enginyers marxa de Rubielos (al diari apareix un nom illegible), de manera que no saben si Jaume Picasó coneix aquests successos en el moment en que es produeixen. En tot cas en diari no apareix cap referència als afusellaments, ja fos perquè no va assabentar-se ja perquè va considerar massa perillós deixar-ne constància.

Operacions al voltant de Terol

A partir del dia 20 de gener el ritme del diari canvia, mostrant el caràcter itinerant que prenen els treballs al front. Jaume Picasó passa aquest període realitzant treballs d'enginyeria, però sobretot desplaçant-se quilòmetres i quilòmetres, moltes vegades amb destí desconegut. La redacció d'aquesta part del diari es especialment freda, i els comentaris que escriu es centren en la explicació de la durada, la longitud i el mitjà de transport utilitzat en cada desplaçament, així com el nom del poble més proper al que arriben. D'aquesta manera aquest llarg fragment de diari es converteix en un símil de diari de viatges, que podria pertànyer a un viatger o un explorador, més que un diari de campanya o de guerra escrit per un soldat. Un altra vegada, aquesta rutina plàcida es trenca amb els comentaris bèl·lics que apareixen al diari amb una sorprenent falta d'èmfasis. Com es pot veure a les cites següents, el contingut bèl·lic de la primera es contraposa amb al naturalitat de la segona, només quatre dies després.

<a les 12 l'aviació d'en Franco ens bombardejà i ens metralla ocasionant la desmoralització, lo que vol dir que haguérem de retirar-nos [...]> [DS 380403]

<avui hem estat tot el dia al bosc, però a la tarda ens hem traslladat a peu a Allepuz fent un recorregut de dues hores a peu, hem sopat i hem dormit en un paller.> [DS 380407]

Després de la sublevació els integrants del cos d'enginyers torna en direcció a Terol, parant tres dies al poble de Castralvo per tal de construir refugis. Aquest poble, precisament, resistiria al atacs franquistes que al febrer van reconquerir Terol i la zona circumdant. El dia 24 de gener els soldats han de recollir els seus equipatges. Després de passar per Corbalán i Cedrillas es desplacen cap a Mora i Fuentes de Mora, que limita amb la frontera amb Castelló. Després, ja el dia 4 de febrer, ell i nou companys són enviats a Aguilar, per incorporar-se a la nova destinació, la 22a Brigada Mixta, ja que la 84a va ser desmantellada arran del motí. Degut al canvi de companyia i els tràmits que suposa la nova afiliació, tenen una dia de festa en mig del treball quotidià.

Els dies següents segueix el ritme de treballs i desplaçaments més o menys llarg per la mateixa zona al nord est de Terol. No s'especifica la feina que fan, però podem deduir que continua amb la mateixa rutina de construir o reforçar refugis i parapets, o reparar pistes per a les tropes. Fins a finals de març aquesta rutina no canvia, i des de el 27 de febrer fins al 25 de març Jaume Picasó pren un descans en la escriptura del seu diari. Només ressaltar que el dia 12 de febrer es troba treballant "amb vistes a Alfambra", i en aquell moment a Alfambra s'acabava de desenvolupar una batalla que els nacional havien començat amb la finalitat de fer el major mal possible a l'exèrcit republicà, aconseguint minar la seva moral i fer més ràpid el seu desgast. Aquest potser va ser la batalla més curta i més impressionant que es va lliurar, ja que va començar el 5 de febrer i es va perdre en tan sols 3 dies, causant la gran desmoralització republicana desitjada pels estrategues franquistes. Per això van reunir onze divisions d'infanteria, una de cavalleria (que va tenir una importància cabdal ja que va ser una de les gran accions militars dintre del marc de la Guerra Civil que es va guanyar amb aquest cos que cada vegada seria menys utilitzat), una massa d'artilleria de 98 bateries de diferent calibres i una quantitat indeterminada de carros de combat.

Això i un volum d'aviació que ha estat poc estudiat però que representa un nombre tant elevat d'aparells que va convertir aquell exèrcit en una potència aèria inigualable.[16] Els republicans només contaven amb dues divisions per a combatre'ls, formades per les restes de dues brigades mixtes actives i dues més de reforç, amb el recolzament d'altres unitats més petites. La derrota era per tant molt previsible.

Les condicions en les que treballa i viu Jaume Picasó en aquells dies són molt dures, i passen més d'un dia desplaçant-se a peu o en camions sense menjar res. Canvien constantment de posició i per tant han de canviar de refugi periòdicament, dormint al ras i canviant el quarter (o paridera segons l'argot militar) com es pot veure en la cita següent.

<i*gual dies anteriors uns treballant de dia i altres de nit, un cada dos dies de que som fora d'Aguilar canviem de paridera*> [DS 380223al27]

El dia 27 de març la seva companyia inicia un descens, i es situa al sud de Terol després de passar per les províncies de València i Cuenca. El dia 28 es dirigeixen a peu cap a "el mando" segons el diari de Jaume Picasó, a través de muntanyes i barrancs. Sobreescrit amb tinta invisible trobem assenyalat "a mig dia començament operacions". Un altre sobreescrit del dia següent ens revela que es troben a una hora de Lafarina, tot i que no podem contrastar ni verificar el nom del poble ja que la lletra es confosa i no hem trobat referents que ens indiquin un nom concret. Que aquest nom es trobi sobreescrit i amagat ens fa pensar que tant el caràcter com la localització d'aquestes operacions no es podia revelar per tal de no ser acusat de filtracions a l'enemic. No hem trobat especificacions concretes sobre que consistien aquestes operacions que no podia revelar al seu diari de manera convencional, i tampoc hem trobat operacions per la zona que es puguin relacionar directament amb les que s'esmenten al diari.

A partir d'aquí la paraula "operacions" surt repetidament al diari. Cada dia els treballs que duen a terme hi tenen a veure, i també els desplaçaments periòdics que realitzen a peu i que tenen una durada de 4 o 5 hores.

El dia 3 d'abril, després d'haver caminat entre 15 i 20 quilòmetres segons el diari, l'aviació franquista els descobreix i els metralla causant una gran desmoralització que es devia sumar a l'esgotament físic i psicològic que comportava la vida al front, per tal

[16] Gascón Ricao, Antonio [en línea]
http://www.sbhac.net/Republica/Fuerzas/EPR/EprP/Alfambra.htm

de refugiar-se han de desfer part del camí que han recorregut. Després de passar per Allepuz i Aguilar d'Alfambra, seguint els habituals recorreguts a peu, el dia 10 del mateix mes es reuneixen amb la plana major d'infanteria (4rt batalló), amb els que comparteixen el dinar i el dia complert de treball fins a mitjans de mes.

Retirada

A partir de mitjans d'abril comença la retirada sistemàtica. Dia rere dia van deixant enrere els pobles, en direcció al mar. Son bombardejats cada vegada més, i comencen a aparèixer repetidament els verbs retirar-se i abandonar. Es difícil situar exactament el començament d'aquest nou bloc en el diari, ja que els inicis d'aquesta retirada encara estan camuflats amb les defenses dels republicans. Un altre punt a observar és el nivell de treballs que fan cada dia, que cada vegada és inferior fins el punt en que deixen completament de treballar, o deixen d'aparèixer al·lusions a treballs o feines concretes, i comencen a desplaçar-se metòdicament cada vegada més cap al sud. Desapareixen pràcticament totes les observacions en quant als àpats i als menjar del que disposen al front.

El dia 15 d'abril els nacionals acaben arribant a la costa Mediterrània conquerint les poblacions de la zona de Vinaroz. D'aquesta manera acaba amb la ofensiva d'Aragó iniciada pel règim franquista el 7 de març amb la intenció de dividir la zona republicana en dues grans franges aprofitant un exèrcit republicà exhaust després de la presa de Terol, que era incapaç de respondre a un atac tan extens com aquest. Aquesta estratègia decidida per Franco tot i les protestes d'alguns dels seus oficials va substituir aquella de reduir primer Catalunya guanyant Barcelona, i va utilitzar tancs i les grans avantatges de l'aviació, amb els moderns caces de la Legió Còndor que metrallaven les tropes republicanes en retirada, com tantes vegades narra Jaume Picasó en el seu diari.

situació al front el novembre de 1938

El mateix dia 15 el grup d'en Jaume és evacuat en camions fins al poble d'Ares, a la província de Castelló, quedant-se a dormir fora del poble. Fins al dia 21, en el que el capità els torna a ordenar que preparin l'equipatge, estan vagarejant pel poble, castigats per l'aviació enemiga. Abans de sortir, tant el capità com el delegat polític els fan un discurs per tal d'aixecar-los la moral.

Aquest discurs significa un canvi de perspectiva en la guerra i en el diari, ja que abans d'aquest punt només fa referència en dos moments a la falta de motivació dels soldats, i en altres punts no afectaven tan directament als companys del propi autor del diari. El cos d'enginyers només s'havia solidaritzat amb la sublevació del 19 de gener, sense una implicació directa amb els fets que afectaren principalment la infanteria. Creiem que aquest canvi que el diari va introduint poc a poc es deu a que la guerra està sent massa llarga, i les tropes republicanes comencen a patir una inferioritat davant els ànims de la pressió franquista. D'alguna manera, la guerra ja feia mesos que s'havia començat a perdre.

Els soldats passen per Torreblanca, a la província de Castelló, fent petites retirades. Les condicions son dures, tornen a treballar sovint de nit, i el temps continua fred i plujós, cosa que no ajuda a augmentar la moral. El dia 29 Jaume Picasó queda exempt de treballar, segons diu <*a causa dels peus*> probablement degut als desplaçaments que han d'efectuar caminant. Fins a mitjans de maig no hi ha novetats

en la seva secció. Treballen diàriament, i la rutina només es trenca per les petites retirades que han d'anar efectuant en casos puntuals.

<*avui férem una retirada de 3 Km [...] no treballem*> [DS 380423]

<*avui hem tingut que fer una retirada, bastant de pressa [...]*> [DS 380427]

Fins el dia 28, els treballs son més o menys tranquils. Es desplacen un parell de vegades més, passant per un poble del que no en cita el nom i per Villafamés.

El dia 29 comença la veritable desfeta. Després de rebre l'atac de l'aviació enemiga (que els acompanyarà els següents quatres dies), es veuen obligats a retrocedir. Segons el diari:

<[*...] al poc rato l'aviació ens ha llençat més de 100 bombes, sens tenir baixes, quant han marxat hem reculat uns 2 Km cap endarrer*e > [DS 380530]

Els següents dies tenen descripcions semblats i segueixen el mateix esquema: primer un bombardeig enemic exhaustiu, seguit d'una retirada. El dia 3 la situació es complica, doncs tenen 9 baixes i 6 desapareguts durant el bombardeig. La retirada és més gran, i sembla que a causa d'això Jaume Picasó acaba separant-se del grup, ja que el dia següent escriu que passa el dia i la nit caminant endarrere en busca de la seva brigada. Com que parla en plural, podem deduir que ha quedat endarrerit a junt amb altres companys.

Des del dia 5 de juny fins el 16 el diari es converteix en un llistat de pobles que van abandonant. Aquest és el punt àlgid de la retirada, ja que al diari desapareix qualsevol esment a cap altre cosa fora d'aquest llistat de pobles: Villafamés, Tormesa, Borriol, Castelló, Vila-Real i altres. El dia 14 de juny tornen a ser atacats, aquesta vegada per un hidroavió, i el dia 15 al diari apareix el recompte de 11 desapareguts i 6 ferits des de que s'ha iniciat les operacions, que no sabem quin número de soldats abarquen. Finalment el dia 16 prenen el tren que els durà fins a Alacant, ja que la zona nacional els talla una possible tornada cap a Catalunya.

Alacant

El dia 17 de juny del 38 arriben a Alacant. El to del diari torna a canviar recuperant la rutina sense l'angoixa de la fugida. Els dos primers dies, lliures de treballs, els aprofiten descansant: visiten la plaça de toros i van al teatre. Una altra vegada ens sorprèn el to relaxat i pràcticament de "vacances" que ens presenta el diari, que només uns dies abans ens relatava una fugida sota la metralla enemiga. Torna a fer referència als àpats tot i que no tant exhaustivament.

La situació del conflicte a canviat en gran manera des de la batall de Terol. Amb la divisió del territori republicà l'exèrcit a quedat separat en dos blocs. Jaume Picasó es troba a la part sud, on ha quedat molt poca força armada, i l'activitat en aquesta zona es veu molt reduïda. Ara les operacions bèl·liques es concentren a la zona de l'Ebre, on els franquistes mantenen la posició i intenten reduir la zona nord que encara es manté fidel a la República. La batalla de l'Ebre serà un altre esforç desmesurat de l'exèrcit republicà en decaiguda, que posarà tots els seus esforços per recuperar la línia de costa i tornar a obrir el contacte amb la zona sud. Mentrestant, els soldats que es troben aïllats per la franja nacional es dediquen a esperar i intentar resistir dintre de les seves fronteres a l'espera de que la guerra segueixi desenvolupant-se en altres zones, sabent que el resultat d'aquestes batalles decidirà el final de la guerra.

El dia 21, Jaume Picasó és ascendit a caporal. Són traslladats a Altea, on durant els següents 15 dies es dedicaran a fer un refugi. Treballen quatre dies a la setmana, al migdia, i pel to del diari sembla que relaxadament: "passejant les eines". El dia 14 de juliol són traslladats a la Marina d'Elx, on la casa del capellà queda convertida en un quarter improvisat. Allà s'hi estan un mes, i es dediquen a fer trinxeres, mentre que passen les nits intentant robar fruites i menjar, no se sap si per la falta d'aliments o per tal de complementar la dieta i matar el temps d'oci.

El 14 d'agost els soldats reben la paga per els serveis duts a terme al front a la 84 Brigada Mixta. Jaume Picasó rep 620 pessetes, però al dia següent li roben una gran majoria (590 pts), junt amb la cartera que duia documents, fotografies i la ploma estilogràfica. Tot i que no hem trobat cap manera de calcular la inflació que s'ha produït entre aquell moment i ara, entre altres coses perquè la situació era molt inestable, hem pogut fer una valoració del valor de les pessetes segons les pròpies dades referides al diari. Com hem citat anteriorment el preu d'un dinar era d' aproximadament 5 pessetes, i també es menciona que el quilo de tomàquets valía aproximadament 1.5 pessetes. Per tant, sense saber el valor exacte que aquests

diners tindrien en l'actualitat, podem fer la observació de que la quantitat de 620 pessetes tenia un valor considerablement alt en aquell moment. (Podríem dir que un dinar actualment té un valor de 10 euros, i que per tan 620 pessetes equivaldrien a uns 1240 euros; i un valor aproximat ens dóna el mateix procediment amb els tomàquets, que actualment tenen un valor que podríem definir sobre els 3 euros, i que ens donen també el mateix valor de 1240 euros per les 620 pessetes).

En aquest punt el diari i les cartes que conservem del soldat a la seva dona i filla es tornen molt més llegibles, ja que la tinta d'aquesta mateixa ploma té qualitats que fan que el temps les torni molt difícils de llegir. El 16 i els 17 d'agost han d'estar aquarterats dos dies sense conèixer les causes.

El 18 els tornen a traslladar a la Marina, per tal de treballar a Santa Pola. Malgrat que l'estada a Alacant resulta relativament tranqui-la, constantment son traslladats a treballar fent fortificacions en llocs diversos, per a poder repel·lir un possible atac de la marina franquista.

A finals del mes d'agost, reben un dia i mig d'instrucció (es de suposar que els soldats del cos d'enginyers). Durant el mes de setembre treballen 8 hores diàries, a excepció dels diumenges, que tenen dues hores d'instrucció teòrica i pràctica.

El dia 2 d'octubre Jaume Picasó es desplaça a Elx amb 9 companys amb el carro de subministrament. Allà passen el dia passejant, i aprofiten la visita per atipar-se amb un gran dinar i un gran sopar, acompanyats per diferents vermuts que van fent durant la tarda. Aquesta nova feina, la d'acompanyar el carro del subministrament per als soldats i anar a fer les comandes a les ciutats més grans s'anirà incorporant en la seva quotidianitat.

En aquest punt del diari la feina del seu cos d'enginyers es basa sobretot en anar fent fortificacions o carreteres per la comarca quan els comandant ho creuen necessari. D'aquesta manera porten una vida tranquil·la, en la que es limiten a viure el dia a dia, i en la que de tant en tant s'han de desplaçar per tal d'acabar els treballs imposats en períodes molt curts de temps. Han de treballar un dies seguits en torns de moltes hores, dormint en quarters improvitzats, però després tornen a la tranquil·litat a la seva paridera. En aquests períodes de tranquil·litat ell, acompanyat amb tres o quatre enginyers més, es dedica a portar el carro de subministrament, comprant genero pel valor d'aproximadament 1.300 pessetes (quan durant els mateixos dies cita que un dinar val aproximadament 5 pessetes). Aquesta nova ocupació el mantindrà ocupats

fins a finals de novembre del 38, tot i que hi ha períodes entre mig en els que és cridat pel tinent de costa per tal de construir carreteres, entre les quals anomena la que uneix Santa Pola amb Alacant. Els treballs, però, semblen relaxats ja que com cita el diari, després dels llargs torns de 8 hores encara estan amb ànims d'anar a jugar cartes al poble.

<*Nota, els dies que diem sens novetat, es componen de treballar 8 hores a la carretera, prendre el cafè al matí, dinar i sopar al "cuartel" i el vespre anar a fer la manilla a dalt del poble de Basols*.> [DS 381118]

El desembre del 38 Jaume Picasó comença a visitar Alacant amb molta més freqüència. Els treballs al servei de l'exèrcit cada vegada són més escassos, però tampoc poden retornar a casa ja que la guerra no ha acabat, i la línia de costa està tancada per les tropes franquistes, que impedeixen la tornada dels militars a Catalunya. Les activitats que cita el diari a partir d'aquest moment, i mentre dura la seva estada a Alacant, conformen la rutina menys relacionada amb la guerra del diari. Dintre d'aquestes activitats podem ressaltar les que tenen a veure amb l'oci, ja que va a retratar-se, a veure obres de teatre, al cinema i a jugar a futbòl. I d'aquesta última en podem treure una de les anècdotes més divertides, que trenquen una mica la fredor i la rigorositat del diari.

<*hem anat a Alacant a jugar a futbol, he jugat de defensa i hem perdut de 2 a 3 per culpa meva doncs jo he fet un gol al nostre porter*> [DS. 381201]

Pocs dies després ja cita les seves publicacions en un diari republicà, i al que dedica a partir d'aquest moment els seus dies de permís. Ja es veu que tot i portar més d'un any a la guerra, Jaume Picasó sempre va ser un home preocupat per la cultura i la escriptura. El dia 17 de desembre comença a treballar dos dies a la setmana a la redacció.

<*[...] he estat nombrat redactor i director del nostre periòdic i cada dimarts i dimecres entro a treballar a les oficines del diari [...]*> [DS 381217]

A partir del dia 19 la Brigada es divideix en 4 torns de sis hores cadascun. Jaume entra en el torn D. El primer torn comença a les 6 del matí i fins a les 12 del migdia, el segon de les 12 del migdia a les 6 de la tarda, i així successivament. Els torns van rotant i cada dia els enginyers tenen un horari diferent. A part dels treballs, aprofiten per veure El hombre Lobo i La Semilla al cinema, i La Dolorosa i los Claveles al teatre. Tot i així

encara troba temps per tal d'assistir a les reunions de la redacció, de tal manera que el 2 de gener del 39 és nomenat secretari de la redacció del diari. Desgraciadament el període de calma no anava a durar gaire temps més. El dia 27 de gener l'aviació franquista bombardeja la zona portuària, i al dia següent causa un incendi a la CAMPSA, que el cos d'enginyers s'encarrega d'apagar. Aquest local pertanyia a l'empresa CAMPSA ("Compañía Arrendataria del Monopolio de Petróleos Sociedad Anónima), que actualment ha sigut absorbida per Repsol i ha desaparegut com a marca corporativa.

Aquesta etapa de finals de la guerra, en què els treballs són menys durs i les condicions més fàcils de suportar, Jaume Picasó a aprofita les hores amb passatemps propis del lloc i molt relacionats amb la cultura. Durant la seva estada a Alacant tenim registrades les seves visites al cinema i al teatre, així com la seva vinculació a una redacció on podia dur a terme un dels seus hobbies predilectes, escriure. Durant tota la guerra hi havia hagut un gran moviment en les publicacions alacantines.

Des d'aquest final de febrer fins a principis de març el diari no dóna més informacions.

Desfeta

A partir del dia 6 de març els fets es succeeixen de manera vertiginosa. Al diari apareixen cada vegada més referències a fets externs que s'estan desenvolupant en el marc de finalitzar la Guerra Civil. Aquest mateix dia relata com els partidaris de Besteiro assalten la comandància i el govern civil, apressant a tots aquells que es trobaven en els edificis. El govern de la República comandat per Negrín trontollava davant de la pressió de les forces franquistes i les fortes crítiques dels soldats i els civils que acusaven a Negrín d'haver fet durar massa la guerra quan ja estava perduda. La popularitat d'aquest govern republicà havia caigut en picat amb la crisi i el dolor que comportava la guerra, i amb les poques victòries aconseguides durant els anys de conflicte. En un intent desesperat de negociar una pau amb poques represàlies, Julian Besteiro fa un cop d'estat incruent per tal de poder comandar el procés.

Aquest polític socialista, que havia estudiat al *Instituto Libre de Enseñanza,* va voler jugar un paper moderat intentant pactar amb el General Franco la fi de la guerra, amb la mediació d'Anglaterra. Als partidaris de Basteiro no els hi suposa un gran esforç fer-se amb el poder de la República, doncs el govern està en plena desfeta, però el cop

d'estat es duu a terme massa tard, i en aquell moment la victòria nacional ja està vaticinada, cosa que porta a Franco a no mostrar-se disposat a pactar i no accepta cap altra cosa que una rendició directa i sense condicions. Degut a les poques opcions que els queden la majoria de polítics i funcionaris amb alts càrrecs al govern fugen cap a València, així que finalment Besteiro serà l'encarregat de traspassar els poders al règim franquista sent un dels pocs que decideix quedar-se. Després, serà detingut i afusellat.

Segons els diaris aquests últims dies abans del tràgic final de la guerra l'exèrcit republicà desfila davant de la comandància d'Alacant:

<a les 5 de la tarda, el 82 Bat. desfila per davant de la comandància, i mentre els oficials criden Viva la República, els soldats contestaven Pau, Pau, que el públic aplaudeix> [DS. 390307]

Probablement aquest és l'últim crit a la República i a la llibertat que queda reflectit al diari, una vegada tot ja estava perdut, com a comiat del somni que estava a punt de ser trencat amb la dictadura. Tot i així, els crits dels soldats ja només reflecteixen les ganes d'acabar amb una guerra que ja és inútil, l'alegria de pensar en el fi dels combats i una possible tornada a casa passa per sobre dels desànims de la pèrdua de la guerra. Pocs dies després l'activitat baixa als carrers d'Alacant, mentre tothom espera impacient el desenllaç de la tragèdia. L'exèrcit republicà està desfet i els soldats només esperen el dia en el que la guerra es donarà per fi per perduda però acabada, i podran retornar a les seves llars. Molts soldats comencen a abandonar els seus llocs, deixant les armes en un intent de tornar a casa abans que fos massa tard. Molta gent marxa en vaixells cap a Oran, Argèlia, per tal de fugir de la repressió feixista, o intenta retornar a Catalunya i als seus llocs d'origen.

Entre el 10 i el 20 de març la situació és molt confusa. Arriba la notícia de que el cop d'estat anticomunista del coronel Casado i Besteiro ha triomfat. A finals d'aquest mateix mes l'exèrcit es desfà i cadascú fuig com pot intentant retornar a casa.

<aquest matí al passar llista faltaven 48 que havien anat a casa seva, durant tot el dia la desmoralització ha sigut tant gran que fins semblava un manicomi, a les 8,30 he sortit junt amb el company Monfort, en direcció a Benifayet, a casa de l'amic Ibart fins a esperar quant es pugui anar a Barcelona.> [DS 390328]

Durant el seu recorregut de pujada cap a Catalunya, en direcció a Benifayet, encara troben més files de soldats de lleva que intenten tornar a les seves llars. El dia 29 el diari fa un canvi d'estil considerable. La guerra havia acabat amb la rendició republicana que va començar el 26 de març i que dos dies després s'havia consolidat amb la desintegració total de l'exèrcit republicà i la presa de Madrid per part del règim franquista. Potser irònicament, potser degut a la por d'un escorcoll i per tant de la troballa d'aquest diari republicà, Jaume Picasó redacta triomfalment la pèrdua de la guerra, i les seves representacions simbòliques als pobles. Alaba l'acte "meravellós", com escriu ell, de posar la bandera nacional a les cases consistorials, i descriu amb grans paraules la victòria dels franquistes sobre els republicans.

<*Al arribar a Benifayer hem pogut admirar el meravellós, acte, de posar a les cases consistorials la bandera nacional, en demostració de que ha sigut alliberada de les mans dels enemics d'España [sic], durant tot el dia la població inunda els carrers, amb crits de Viva Franco i Arriba España, també hem pogut presenciar la obertura dels locals de croats espanyolistes com son la JONS*> [DS 390329]

Les *Juntas de Ofensivas Nacionales Sindicalistas* (JONS) i la *Falange Española* eren corrents polítics d'extrema dreta amb ideologies properes al feixisme i un contingut populista i xenòfob, que el cas de les JONS es combinava amb una forta potenciació del col·lectiu jove de la societat. Ambdós moviments varen unir-se en un sol grup el març del 1934 sota la denominació conjunta de *Falange Española Tradicionalista y de las JONS*. Els locals que obrien tenien la funció de cercar afiliats i promoure les ideologies que després establiria la dictadura franquista per tot Espanya.

La narració del diari dels dies següents està marcada per l'arribada de les noticies de les diferents rendicions republicanes. Jaume Picasó rep les diferents notícies la tarda del dia 30 de març, amb la rendició de València, Guadalajara, Almeria, Albacete, Ciutat Reial, Cuenca, Murcia, Cartagena i Alacant. Tot i així, les províncies de Cuenca, Albacete, Ciutat Reial, Jaen i Almeria van ser conquerides pels nacionals el dia abans; mentre que Murcia no cauria fins el dia després.

Soldats requetés

Entrada a València dels nacionals

Detenció

El primer de d'abril, ell i alguns dels seus companys surten en direcció a València, amb l'esperança de poder arribar després fins a Catalunya, però en arribar al poble de Xilxes queden detinguts per tal de ser portats al camp de concentració. Dormen la primera nit al ras, i la seva estada al camp comença amb una missa de campanya.

Potser aquests últims dies que relata el diari, són els més emocionants, i potser mes expressius de tot el relat. Per primer cop Jaume trenca la fèrria objectivitat per tal de donar-nos una mirada més entranyable d'aquest esperat però desgraciat final de la guerra en el que Espanya va perdre, en molts sentits, la seva llibertat. El retrobament amb els amics i familiars i l'esgotament de pràcticament dos anys fora de casa entre bombardejos i trinxeres, no deixen indiferent a ningú. I menys a un enginyer que va marxar a la guerra amb una filla de tant sols mesos i que ara ja tenia dos anys.

<Les escenes més emocionants es quan vénen les famílies a veure i a buscar ses familiars, les llàgrimes venen als ulls sens poder evitar-ho de tanta emoció>

Malgrat la situació de reclusió les condicions del camp de concentració no eren més dures que les viscudes durant la guerra. El diari va relatant com cada dia arriben més i més soldats que han estat detinguts, amb la qual cosa també es produeixen retrobament amb els seus companys i amics de guerra. Els soldats del Requetés (carlins) que els retenen, els tracten bé i els donen menjar. Les condicions en les que viuen són molt més fàcil que les de la pròpia guerra. El dia 4 d'abril són traslladats a Moncofa, i després de que els tornessin a registrar i comptar, són enviats a dormir en uns xalets a la platja. Jaume dorm en el xalet “Villa Angelita”. Tot i que no hem trobat informacions directes referents a aquest camp de concentració l'hem trobat citat en

diferents llistes dels camps nacionals.[17] Durant el viatge que varem realitzar seguint l'itinerari d'en Jaume Picasó varem aconseguir localitzar el conjunt de xalets, entre ells la "Villa Angelita". En una de les cases que formaven part del camp de concentració, encara es poden veure les cremades ocasionades per les fogueres fetes damunt del mosaic, o les marques de trets gravades per sempre en el terra.

El dia 6 els fan formar per províncies, anomenant responsables per cada 100 homes. També els fan posar braçalets, tocant a Jaume aquell amb un número 2. A partir d'aquesta tarda comencen a actuar 4 tribunals simultàniament per tal d'anar processant tots els detinguts. Comencen a treballar amb aquells que tenen 32 anys i aquells que ja tenen els avals necessaris per sortir. Els dies següent la rutina es basa en esperar el torn per al processament i anar a declarar quan els soldats ho manen. El dia 9 comencen a deixar en llibertat alguns presos (200 o 300) que segons la mirada subjectiva del diari semblen mercaders. Aquest diumenge, com tots els altres, també tenen missa de campanya. Aquest fet, de garantir una missa de campanya obligatòria els diumenges per a tots els presos, va ser anunciat pels nacionals com un gran acte de "caritat" per part del bàndol franquista i va ser utilitzat com a propaganda.

A partir d'aquest moment cada dia van sortint del camp uns 200 presoners, després de presentar els avals i la documentació corresponents. La situació al camp empitjora, perquè el subministrament de menjar no és suficient i els presoners es comencen a impacientar. El dia 15 Jaume Picasó descriu el camp i la seva quotidianitat:

<el componen uns 50 xalets al peu del Mediterrani en el poble de Monfort rodejats d'espino, i dels xalets sens portes i amb prou feines finestres, els que tingueren la sort de dormir a dins, dormint sobre el mosaic, i la resta sobre la arena a la platja. Ens fa guàrdia el Bat. 118, qual [...] de la 58 Division, nostre vida es compon, al matí a les 6'30, tiren una bomba al mar, que és la diana, ens llevem, ens rentem i a passar llista, després volta per la platja, uns altres per un corredor que fa esperar les deu, fins a les 12 que duren les vicissituds, altres fan intercanvis amb els soldats, de [...], de camises i altres objectes per tranchos, sembla el mercat de Calaf. A les 11 tornem a formar i ens reparteixen el ranxo per tot el dia que es compon de 100g de sardines en escabetx, 100 gr de [...], 150 g de pa i 4 figues seques. A la tarda es torna a repartir lo mateix del matí i a les 18 es torna a passar llista i a dormir. El jurats treballen 3, que per un regular en fan uns 200 cadascun, però és un laberint que no l'entén qui vol.> [DS 390415]

[17] Guerra Civil Forum [en línia]] http://guerracivil.forumup.es/post-60215-guerracivil.html

El 17 arriben per fi aquestes bones notícies de Manresa a través d'un amic de campanya, però no és fins el 21 que arriben el pare i la dona amb els avals necessaris per a poder sortir. Aquests els havien aconseguit gràcies als contactes que manté el seu germà petit, Manel, amb ideologies polítiques més avinents amb la dictadura vigent, que mobilitza les empreses manresanes per a tramitar el seu alliberament. Degut a l'empresa constructora que ambdós posseïen, que tenia força pes i molts contactes, va aconseguir el suport de la Caixa i l'Alcalde de Manresa que van fer la pressió necessària. Afortunadament aquests avals eren correctes, cosa que havia assegurat el seu germà, que tenia contactes en posicions importants i de gust dels generals franquistes.

El dia següent, després de passar pel jurat, queda en llibertat a les 8 de la nit. Després de dormir a casa d'un amic, el dia 23 d'abril arriba finalment a Manresa després de 20 mesos al front.

Pasa a residir en libertad a Barcelona
el liberado Jaime Picazo Botella
después de haber comparecido ante esta Comisión, quedando obligado a presentarse a la autoridad local de residencia.
(Sello de la Unidad)
El comisionado,

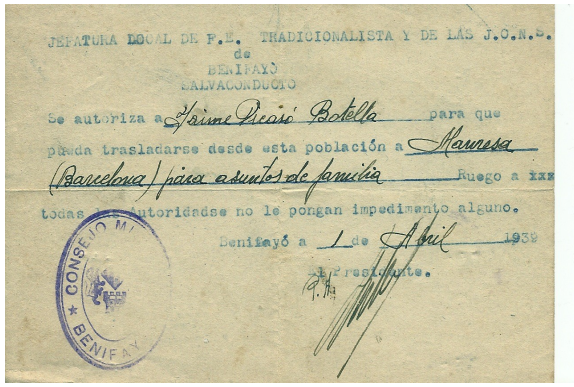
JEFATURA LOCAL DE F.E. TRADICIONALISTA Y DE LAS J.O.N.S.
de
BENIFAYÓ
SALVACONDUCTO
Se autoriza a Jaime Picazo Botella para que
pueda trasladarse desde esta población a Manresa
(Barcelona) para asuntos de familia Ruego a xxx
todas las autoridades no le pongan impedimento alguno.
Benifayó a 1 de Abril 1939
El Presidente.

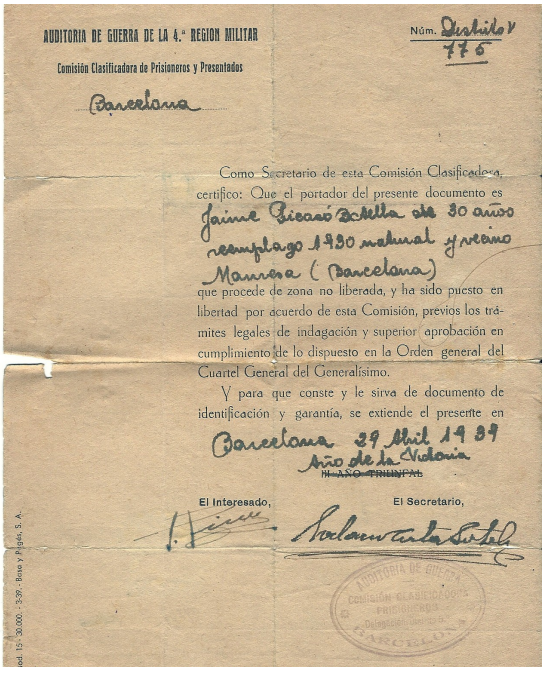
AUDITORIA DE GUERRA DE LA 4.ª REGION MILITAR
Comisión Clasificadora de Prisioneros y Presentados
Barcelona
Núm. Distrito V 776
Como Secretario de esta Comisión Clasificadora, certifico: Que el portador del presente documento es Jaime Picazo Botella de 20 años reemplazo 1930 matrícula y vecino Manresa (Barcelona) que procede de zona no liberada, y ha sido puesto en libertad por acuerdo de esta Comisión, previos los trámites legales de indagación y superior aprobación en cumplimiento de lo dispuesto en la Orden general del Cuartel General del Generalísimo.
Y para que conste y le sirva de documento de identificación y garantía, se extiende el presente en Barcelona 29 Abril 1939 Año de la Victoria
El Interesado, El Secretario,

revers de l'auditoria de guerra

4931 N.º de Registro 1904

COMANDANCIA MILITAR DE MANRESA

BARCELONA

Concedo autorización a .

Jacinto Serra Codina

para circular libremente por toda España, valedera

por quince dias

Manresa 18 de Abril de 1939 Año Triunfal

Año de la victoria

EL Capitan COMANDANTE MILITAR,

P.O.

Importe Sellos Pro-Combate 1 Pta.

Situació posterior a la redacció del diari[18]

Quan en Jaume torna de la guerra, després d'haver passat pel camp de concentració, ja no és el mateix home. Té la por ficada al cos, i es dedica durant força temps a tenir cura de la seva filla i treballar reparant i fent tota la part del manteniment del forn de vidre. Amb la constructora, que havien heretat els germans en morir el pare, es dedica a construir l'església expiatòria de Sant Crist, en reparació a les dues destruïdes per ells mateix als inicis de la guerra. Al igual que havia succeït a totes les poblacions derrotades arreu d'Espanya, l'entrada de les tropes feixistes va comportar molts canvis. Van ser abolits els partits polítics i les associacions i sindicats de treballadors. La gent que havia col·laborat amb la República o va haver de fugir cap l'exili o bé va ser detinguda i molts d'ells afusellats al Camp de la Bota de Barcelona. Manresa també va canviar la nomenclatura de molts carrers, sempre castellanitzada, però amb molt poc de criteri. Per exemple, els carrers de dalt i de baix, va passar a anomenar-se <<*calle de subida*>> *i* <<*calle de bajada*>>*.* Les escoles també van canviar els seus noms, com ara l'escola Renaixença, que va passar a dir-se *Escuela Generalísimo Franco,* o l'escola de la barriada de les Ferreres, va passar a dir-se *Escuela Sagrada Família.*

En la seva vida personal, per tal d'oblidar el temps al front, Jaume Picasó dedica el seu temps a l'atletisme, seguint una mica els ideals liberals que havia perseguit. *Mens sana in corpore sano*. Guanya algunes petites competicions local, però sobretot es dedica a col·leccionar tots els diaris i fulletons sobre el tema que podia recollir. Entra també amb tot el món de les cooperatives, que conservaven una part amagada a l'estat i que conservava símbols i idees que s'ajustaven amb la part de la seva ideologia que no havia trepitjat el franquisme. D'aquesta manera, va poder anar passant l'època franquista sense deixar de banda els seus ideals, que seguien la branca cooperativista que no era tan controlada pel règim opressor. Finalment aconsegueix un càrrec més o menys important en la Cooperativa Obrera de Manresa, i manté contactes amb cooperatives d'arreu del món, que li envien tríptics i informació. En aquella època recull molts llibres que parlen sobre el cooperativisme, i també publicacions internes d'aquestes mateixes, tant nacionals com d'altres països, que li arriben periòdicament per correu. Degut a que és una persona una mica reconeguda localment, el règim li ofereix un càrrec de funcionari molt ben pagat a Madrid, i tot i que

[18] Castanys, Miquel; Nubiola, Mireia; Sabaté Malena. "Història d'una biblioteca familiar". Direcció: Xavier Bou. Projecte de recerca de 4t d'ESO. Costa i Llobera , Barcelona, 2009.

és una oferta temptadora, ell rebutja tot sent fidel als seus ideals. Tot i així, també se sent contradit per un règim tant brutal que li ofereix, amb tota l'elegància, un lloc entre les seves files.

Un cop mort Franco segueix recollint llibres i diferents objectes seguint la seva afició col·leccionista, però a mesura que es va fent gran va abandonant la biblioteca que es troba al soterrani de la seva casa on hi té tot el seu material i es va quedant al seu pis a Manresa. Jaume Picasó és un avi excel·lent i té una figura molt important i de referència en la cultura de la família. Morirà el 1996 de silicosis degut a la seva estada en el forn del vidre i els petits nòduls que li queden als pulmons, record del fred glaçat de l'hivern a Terol.

Itinerari i desplaçaments

Un dada molt important del diari és la explicació de la situació geogràfica que tenen els soldats. Durant tot el diari Jaume Picasó descriu el recorregut del seu grup, les distàncies i medis de transport emprats, els llocs on fan nit, i les esperes entre desplaçaments.

Els primers desplaçaments fins al front es duen a terme en tren. Estan mal proveïts, i no tenen provisions mentre dura el trajecte, però són directes i ràpids. Hi ha una gran quantitat d'esperes entre aquests primers desplaçaments.

En el període de la malaltia Jaume Picasó ha de viatjar a l'hospital unes quantes vegades. Tot i que per tal de ser rellevat del servei un mes la seva malaltia no era un simple refredat fa tot el viatge en camió. I no trobant-ne cap que anés directament cap al poble on es troba l'hospital (Mora), es veu obligat a baixar 5 km abans i esperar un altre camió que el pugui recollir.

Durant els treballs que fan als voltants de Terol solen desplaçar-se amb camió, ja que la paridera es troba lluny dels indrets on han de treballar, i en pocs dies han de fer feines en punts diferents del terreny prou distants entre ells:

<*Avui teníem que anar a treballar però al no comparèixer els camions no hi hem pogut anar el qual he aprofitat per a anar a comprar espelmes a la Puebla*> [DS 371201]

Durant altres campanyes han de fer grans recorreguts bàsicament a peu, desplaçant-se molts quilòmetres cada dia carregant tot l'equipatge. Els soldats no solen saber les destinacions cap a on es dirigeixen, i moltes vegades els trasllats són avisats amb molt poca antelació degut al ràpid canvi de plans o a la protecció de les dades sobre la posició de les columnes. En aquests episodis del diari ens transmet una mica la sensació d'anar d'un lloc a l'altre, fent feines molt puntuals en indrets separats. També solen caminar quan es produeixen les repetides retirades puntuals, i en els trams finals del diari, quan el front es trenca i ens transmet la sensació de caminar a la desbandada cap al Sud, fugint de la guerra però sense possibilitats de tornar a Catalunya un cop dividida la zona republicana.

A la taula presentada a continuació és pot apreciar una llista detallada amb totes les localitzacions que apareixen al diari, junt amb la data i la modalitat de transport quan aquesta es cita.

Data	Lloc
21.09.37	Manresa
	Estació de França, tren
22.09.37	València
	Tren de passatgers
23.09.37	Sagunt, Sarrión
	No especifica
24.09.37	Campament prop de Sarrión
	Camió
17.10.37	Sarrión (fortificacions a la Muela)
	Camió que el deixa a 5 km, espera un altre camió fins a Mora
18.10.37	Mora (hospital)
	Ambulància
31.10.37	Sarrión
	No especifica (podria ser en camió)
01.11.37	Corbalán (canvi de companyia)
	No especifica. 2 hores
02.11.37	Vilalba
	Ambulància
08.11.37	Corbalán, Cedrillas (rec. mèdic), Vilalba
	Probablement en camió
10.11.37	Sortides al front 5-7 km, amb retor a Vilalba
	Entre línees, no hi ha especificacions
16.11.37	Tortajada
25.11.37	Corbalán (base), Monte Osuna [?] (treballar)
29.11.37	Corbalán (base). Puebla de Valverde, Montalvan
1-2-7.12.37	corbalán (base). Puebla, Port Escandón
	Caminant a través de la neu
18.12.37	Port Escandón
21.12.37	6 km de Terol
23.12.37	Terol interior
	20 m a peu amb l'equipatge a l'esquena
15.01.38	Campament a 20 km de Terol
	Camió
15.01.38	Rubielos
16.01.38	Beni[...]

18.01.38	Rubielos
22.01.38	Castralvo
	Caminant
25.01.38	Pallissa en direcció a Corbalán
	En direcció a Cerillas
27.01.38	Rubielos, Fuente de Rubielos
28.01.37	Mora, Alcalá, Cedrillas
	Caminant
07.02.38	Aguilar
	Caminant, el desplaçament dura varis dies
12.02.38	Vistes de perales i Alfambra
	Caminant
25.03.38	Aguilar de Alfambra
	Camions
27.03.38	Valencia, Cuenca, Cañideral (prov. de Terol)
	Caminant “a través de muntanyes i barrancs”
28.03.38	Barranc (on s’estableixen)
29.03.38	Cuenca, una hora de Lafarina
	Llargues caminades
3-5.04.38	50 km fins a Caña[...]
	Llargues caminades
06.04.38	Allepuz
	caminant
09.04.38	Aguilar de Alfambra
	Camions
15.04.38	Ares, prov. De Castellón
	En caravana [?]
22.04.38	Torreblanca (Castellón)
	Caminant i en camions
26.05.38	Villafamés
	Camions
29.05.38	Benasal, Culla
	Retirada sistemàtica
8-12.06.38	Villafamés, Tormesa, Borriol, Castelló, Villareal
14.06.38	Efi[...]
	Tren [?] “hem anat a l’estació i hem embarcat [...]”
16.06.38	Alacant
21.06.38	Altea, Alacant
	Camió fins a Santa Pola i caminant fins a marina d’Elx

14.07.38	Santa Pola, Marina d'Elx
	Camions
08 i 09. 38	Treballen per Santa Pola, Marina i Alacant
	Carro de subministrament a comprar
02.09.38	Elx
02.09.38	Tornada al quarter
	Camió
06.09.38	Balsols o Bolsares
	Carro de subministrament
9.38 i 10.38	Expedicions per comprar gènere. Baia, Tarros, Perelada, Gu[...] Parleta
31.11.38	Alacant (foto + futbol)
4.11.38	Alfate [...], Alacant (diari)
	Deserten, fugen
28.03.39	Benivafet o Benifayer, Algemensi [?]
01.04.39	Valencia, Castelló, Xilxes (detinguts)
01.04.39	Camp de Concentració no aclareix on
04.05.39	Moncofa (platja), reclosos en xalets reixats, poble de Monfort
	Tren fins a l'Ebre, creuen en barca i surten de Tortosa en un vagó de càrega.
23.04.39	Tortosa, Tarragona

Recorregut entre setembre de 1937 i març de 38

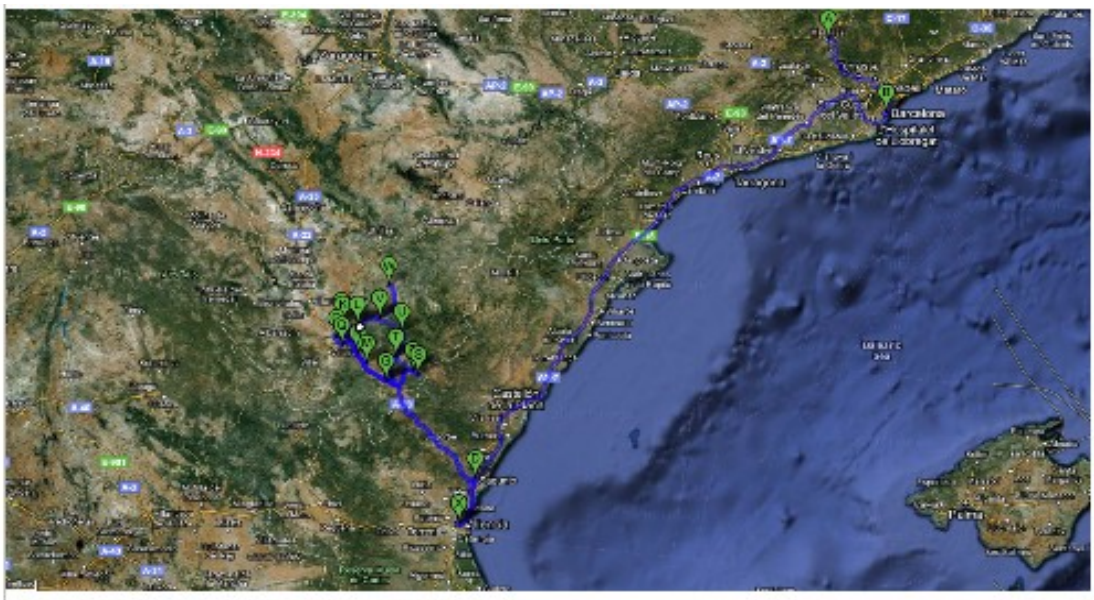

A	Manresa
B	Barcelona
C	València
D	Segunt
E	Sarrión
F	Mora
C	Sarrión
H	Corbalán
I	Cedrillas
J	Vilalba
K	Tortajada
L	Corbalán
M	Puebla de Valverde
N	Port Escandón
O	Terol
P	Rubielos de Mora
Q	Castralbo
R	Rubielos de Mora
S	Fuente de Rubielos
T	Mora de Rubielos
U	Alcalá
V	Cedrillas
W	Aguilar de Alfambra
X	València

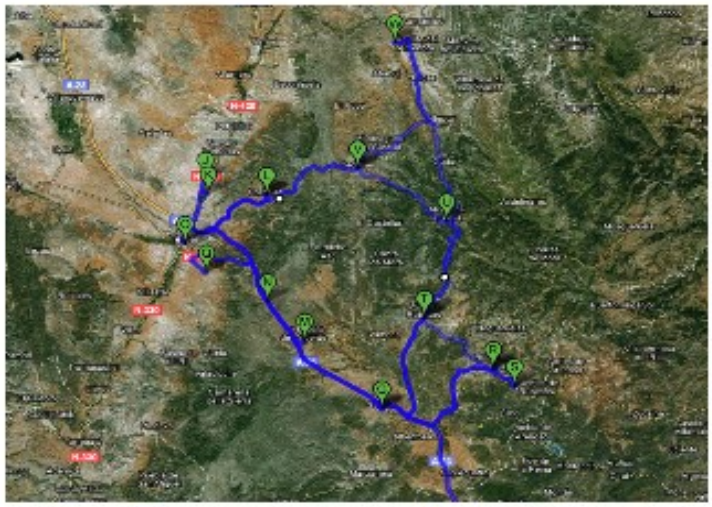

Ampliació de la zona propera a Terol

Recorregut entre març de 1938 i abril de 1939

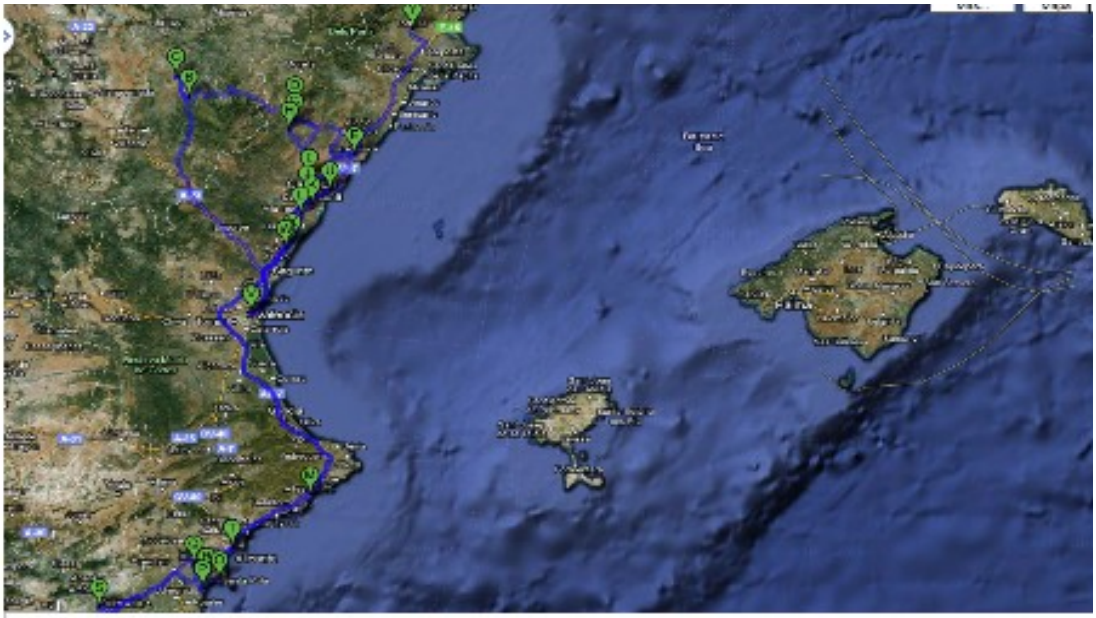

A	Allepuz
B	Aguilar de Alfambra
C	Ares
D	Torreblanca, Castelló
E	Villafamés
F	Benasal
G	Culla
H	Villafamés
I	Tormesa
J	Castelló
K	Vilareal
L	Altea

M	Alacant
N	Santa Pola
O	Marina d'Elx
P	Elx
Q	Tarros
R	Peralada
S	Alacant
T	Benivafet
U	València
V	Xilxes
W	Moncofa
X	Tortosa

Seguint l'itinerari de Jaume Picasó

La idea d'aquest viatge era poder conèixer els indrets citats en el diari, i que tantes vegades hem situat mentalment en un mapa dels voltants de Terol, però que no teniem cap manera d'imaginar. Amb el bagatge que es desprèn de l'elaboració del treball ha estat impressioant poder anar relacionant els indrets *in situ* amb els fets que s'hi van produïr fa més de setanta anys. Hem estat capaços de formar-nos una imatge molt més clara i entenedora del detall del diari, que ja no ens podia aportar la lectura de la bibliografia, tant l'ambient general de monts i muntanyes constants que es perden en una llunyanía de terra sorrenca, com en els indrets pobles concrets que hem visitat.

Moncofa

Anant cap a Terol amb autopista ens desviem per passar per Moncofa, el poble on segons el diari va estar reclòs Jaume Picassó un cop acabada la guerra. En algun fragment el poble de Moncofa apareix per error com a Monfort.

<A les 5 hem arribat a Moncofa després de caminar uns 5 Km, ens hem aturat a la platja a on ens han tornat a registrar i comptar, ens hem quedat a dormir en uns xalets, el nostre es diu Villa Angelita. > [390404]

<Nostre camp de Concentració el componen uns 50 xalets al peu del Mediterrani en el poble de Monfort [Moncofa] rodejats d'espino, i dels xalets sens portes i amb prou feines finestres, els que tingueren la sort de dormir a dins, dormint sobre el mosaic, i la resta sobre la arena a la platja. Ens fa guàrdia el Bat. 118, qual [...] de la 58 Division, nostre vida es compon, al matí a les 6'30, tiren una bomba al mar, que és la diana, ens llevem, ens rentem i ha passar llista, després a voltar per la platja, uns altres per un corredor que fa esperar les deu, fins a les 12 que duren les vicissituds, altres fan intercanvis amb els soldats, de [...], camises i altres abjectes per tranchos, sembla el mercat de Calaf. A les 11 tornem a formar i ens reparteixen el ranxo per tot el dia que es compon de 100 gr de sardines en escabetx, 100 gr de]...], 150 gr de pa i 4 figues seques, a la tarda es torna a repartir lo mateix del matí i a les 18 tornar a passar llista i a dormir. Els jurats treballen 3, que per un regular en fan uns 200 cada un, però es un laberint que no l'entén qui vol> [DS 390415]

Després de resseguir la platja comprovem que hi ha un conjunt d'aproximadament 50 xalets construïts durant els anys 20 i 30, que es correspon amb la descripció del diari. No trobem cap indici que indiqui altres construccions semblant prop del poble i per tant suposem que ens trobem en el lloc indicat. Els xalets es troben en condicions molt diferents. Hi ha xalets destruïts i la continuïtat es perd en alguns punts en els que han sigut enderrocats, probablement degut a la nova llei que no permet les construccions en zones costeres a tan poca distància del mar. Ara pertanyen a particulars i sobretot s'utilitzen com a cases de vacances. Alguns encara conserven els noms originals, però la majoria han perdut els rètols amb obres posteriors ja que molts han estat reformats o ampliats.

Resseguim tota la costa i finalment trobem un xalet que es diu *Villa Angelita*, construït el 1932, i que correspon a la descripció del diari. No podem evitar imaginar-nos a Jaume Picassó aixecant-se cada matí amb el so d'un tret a l'aigua, fent exercicis per la platja i dormint dintre la casa que s'aixeca davant de nosaltres. Ara, però, té un porxo que en aquell moment no devia existir ja que es veuen les marques que ens indiquen que es tracta d'una ampliació posterior. El xalet es troba una mica abandonat i no hi ha ningú. Preguntem pels seus propietaris a la casa del costat i després de fer unes quantes trucades no aconsegueixen trobar-los. Tot i així ens conviden a passar dintre casa seva, que és a només dos xalets de la *Villa Angelita (Villa Angelica al diari).* Al terra es poden apreciar les taques fosques de fogueres fetes probablement per escalfar-se; i marques de bales que van impactar contra el sòl fent volar fragments de mosaic, probablement enduent-se alguna vida en el seu trajecte.

Parlem una estona amb la gent d'aquest xalet, que es mostra disposada a ajudar-nos en tot el que pot. Alguns saben que la guerra va passar per aquell indret, i un havia sentit a parlar del camp de concentració gràcies al seu avi, que havia nascut prop d'allà i havia hagut de marxar durant la guerra. En general, però, ens trobem en front d'una desconeixença molt important dels fets, barrejada amb poc interès per destapar el passat.

Abans de marxar passem per davant de l'estació de Moncofa, lloc on Jaume Picassó va agafar l'últim tren ja en direcció a casa. L'estació es troba a uns quants quilòmetres del poble, i l'edifici antic (que probablement estava en funcionament durant aquella època) es troba en aquests moments abandonat.

<a les 9 del matí sortim de l'estació de Montfort i arribem a les 4 al Ebre [...] junt amb el pare i ma esposa> [DS 390423]

Sarrión

El primer dia arribem a Sarrión i donem una volta pel poble, i hi tornem el dia després per tal de parlar amb els funcionaris de l'ajuntament.

<*A les 8 del mati sortirem en direcció a Sarrión però en un tren de passatgers, a Sagunt ens donaren un "chusco", una barra de xocolata i un plat de carn cansalada, hora que en tot el trajecte poguérem compensar algo per la marxa. A les 2 de la tarda arribarem a Sarrión i allí ens prengueren l'afiliació i ens donaren una manta, a mes de dos chuscos, 4 mitges preses de xocolata, carn cansalada i melmelada. Ens fórem a dormir a una habitació però a terra*.> [DS 370923]

<*Tot el dia ens passejarem per Sarrión. Poble bastant gran de 200 o 300 cases en forma d'edificació antiga, o sia les parets de pedra i fang*> [DS 370924]

La descripció del poble és molt encertada. S'ha construït una zona nova al voltant del casc antic, però la part antiga segueix tal i com la defineix Jaume Picassó en el diari. És un poble situat sobre un petit mont, amb un petit centre format per l'Església i l'Ajuntament, que forment dues petites places molt properes. Davant de l'Església trobem un petit centre/museu del departament de recuperació de la memòria històrica, però està tancat i només s'obre durant els mesos d'agost i setembre. Mentre seguim buscant alguna informació que ens pugui ser útil pel treball trobem un recorregut senyalitzat i explicat a través de les trinxeres i els refugis d'un mont proper. És molt probable que l'autor del diari hi hagués treballat ja que durant la primera etapa del diari, fins que és traslladat a l'hospital a Mora, està situada en aquella zona i amb paraules textuals del diari ell es dedica a "fer fortificacions".

<Al mati igual que en dies anteriors però a la tarda tinguérem que sortir a fortificacions.> [DS 370927]

Aquest itinerari segueix el tot el sistema defensiu construit per a defensar Sarrión i impedir el pas de les tropes nacionals cap a la costa. Les trinxeres estan excavades en la pissarra amb l'ajuda l'explosius, i tenen una forma de ziga zaga per facilitar la defensa amb el foc creuat i reduir l'efecte en el cas de caure una bomba al seu interior. La forma irregular incrementava la dificultat per a l'enemic de saber on es trobava exactament. Trobem també dos refugis iguals (tot i que un estava destinat al comandament i probablement estava més ben equipat, dins de la limitació de les infraestructures. Ambdós disposaven d'una xemeneia per tal d'encendre foc en les glaçades nits d'hivern (van arribar als 20 graus sota zero) quan no hi havia perill de delatar la posició a les tropes enemigues. I finalment trobem els lloc de l'artilleria, que tenen una forma d'i grega sortint de la trinxera, a la mateix cota que aquesta però tapats amb un petit sostre provisional que ja no es conserva. Consten de dos lloc per a disparar, i tenen un petit forat per tan de situar el recolzament de l'arma.

El dia següent visitem l'ajuntament, on no tenen pràcticament informació sobre la Guerra Civil. Ens torna a sorprendre la ignorància de la gent, i més trobant-se en un poble que ha fet un important treball de recuperació de la memòria històrica amb el museu i l'itinerari de trinxeres. Allà ens donen el tríptic corresponent a aquest mateix itinerari i ens imprimeixen les quatres fotografies que conserven de l'època en les que es veuen diferents soldats posant amb les seves armes, sense poder dir-nos l'any en que estan fetes ni el fotògraf que les va fer.

Visitem l'estació de Sarrión, la primera estació amb la que arriba des de l'estació de França de Barcelona després d'haver fet escala a Sagunt.

Rubielos de Mora

Dormim en un alberg rural a Rubielos de Mora. No hi ha cap centre de recuperació de la memòria tot i haver sigut escenari d'una de les escenes més terribles de la zona d'Aragó, en la que insubordinació de la 84 Brigada Mixta acaba amb la mort de 50 militars en mans dels seus propis companys d'exèrcit per haver-se negat a tornar al front després de que els deneguessin un permís que els havien promès.

Allà parlem amb la propietària de l'hostal, Anna, que ens explica que durant la guerra un percentatge molt alt de gent del poble va fugir, entre els quals la seva família. Segons el testimoni oral del poble els soldats republicans havien actual de manera brutal en aquell indret, saquejant totes les cases i robant menjar i tabac. Tot i així el poble, que havia patit molt durant les guerres carlines, estava preparat per a aquests casos i ens moltes cases els rebostos amb menjar i gra estaven amagats. Una de les coses que ens ha sorpès és la profusió de famílies nobles (comptes, marquesos, terratinents, etc.) que hi vivia al poble, i probablement això explica l'actitud dels soldats especialment en aquest indret. Un dels actes que més va colpir la gent va ser la crema pública de les imatges de l'Església, però se'ns dubte el record que nosaltres recuperem d'aquest poble és un altre. Com diu ella "Els nens jugaven mentre anaven corrent per dintre de totes les cases, perquè havien trencat totes les portes i les havien deixat obertes", una imatge entendridora i a la vegada terrible.

Finalment visitem el convent on estaven situats els soldats d'infanteria de la 84 BM que es van insubordinar. Realment l'ambient fred i llòbrec ens insta a imaginar les terribles escenes que es van esdevenir fa no tants anys i que al poble sembla que hagin estat oblidades ja que no hem trobat cap placa ni cap tipus de petit monument en el seu nom i memòria que faci justícia a la pèrdua inútil de les seves vides.

Piedras Gordas

Sortint per la carretera en direcció a Mora trobem l'indret en el que els testimonis orals coincideixen en que es van produir els afusellaments dels insubordinats. Tot i que el lloc exacte no és conegut, la descripció encaixa perfectament amb molts dels revolts de la petita carretera que es bifurca a mà esquerra. Tot i que el principi està indicat el camí cap a les mines on van estar reclosos els soldats capturats que van tenir la sor de no ser afusellats, els cartells acaben de cop, i no som capaços de trobar-les. Encongeix el cor pensar que en aquests paratges tan bonics i calmats, entre els verds pins i les pedres pissarres, 50 homes van ser afusellats sense cap mena de judici ni justícia per haver reclamat allò que els havien promès. En la seva memòria, però, tampoc no hi ha cap mena de placa ni inscripció.

<Los camiones habían sido aparcados al borde de la cuneta, a tres kilómetros de Rubielos de Mora, en el paraje de la Piedras Gordas, donde la carretera a Mora de Rubielos hace una profunda curva adentrándose en un pinar crecido entre moles de roca arenisca>[19]

Mora de Rubielos

Un cop arribem a Mora intentem localitzar l'hospital on va estar internat Jaume Picassó.

<A les 6,5 he pres cafè, a les deu he anat a l'hospital de Sarrión i el director m'ha destinat a Mora. Allà he dinat i a les 3 agafava un camió i em traslladava a la estació de Mora, a 5 Km de Sarrión. Allà he tingut de baixar i aprofitar un altre camió que anés al poble de Mora que està a 19 Km de la estació, arribant a l'hospital de Mora a les 5,5 de la tarda.> [DS 371018]

<El dia d'avui igual al dia anterior tant en que afecta a la cura com a menjar i passeig. La impressió del poble maca, amb aproximadament 4 a 5.000 habitants, bastant antic avui encara muralles i castell feudal.> [DS 371020]

La descripció del poble, una vegada més, encaixa amb el diari. Com la majoria de pobles, es troba en un petit mont, i sobre les cases es pot veure el castell i les restes d'una la muralla. El poble es veu arreglat, però es veu clarament que és un poble conservador ja que a l'ajuntament podem trobar crucifixos i encara es conserva un monument als caiguts nacionals (que ens impressiona, acostumats com estem a la neteja de símbols franquistes que s'ha fet a Catalunya).

[19] Corral, Pedro. Op- Cit. p. 211.

Demanem a l'ajuntament si hi ha algun document que ens pugui fer saber on estava ubicat l'antic hospital. Allà no saben on era, però dos homes grans que ens han sentit preguntar-ho s'apropen i ens ofereixen ajuda. Tot i així no es posen d'acord, ja que es veu que hi ha dos possibles llocs que podrien haver-lo emplaçat. Es molt interessant veure com intenten remoure el passat per respondre a la nostra pregunta, i en poc temps una dona s'inclou també en la conversa. Finalment, com que no poden arribar a cap conclusió ens deriven a la residència de gent gran del poble. Allà, assegut al fons de la cafeteria, sol li abstret, coneixem un home que va estar servint a la batalla de Belchite. És de la quinta del 36, i vivia al poble quan la guerra va començar. Té dues cicatrius circulars a les temples, i ens explica que un bala li va travessar el cap afectant-li la retina, deixant-li només un 10 % de visió, tot i que afortunadament no li va tocar el cervell. Ens indica un edifici, ubicat a l'actual escola primària, però que probablement va ser destruït i tornar a construir pel ministeri franquista.

Visitem els dos possibles emplaçaments de l'hospital:

Port Escandón

<Avui a les 10 del mati han vingut els camions i hem anat a treballar a uns 20 Km del nostre lloc de dormir <sobreescrit entre línies> [Por Escandron] hem dinat i sopat al treball i a les 6 hem retornat a la nostre paridera a dormir> [DS 371202]

<avui ens traslladen a unes chabolas que hi ha a l'estació de Por-Escandón i no treballem.> [DS 371218]

El primer que advertim en arribar aquest port que tant important va ser en la conquesta de Terol és que és sorprenentment pla per a ser un punt estratègic tant important. No l'hauríem trobat si no fos pel petit cartell que anuncia una estació de ferrocarril. Actualment s'utilitza per al carregament i transport d'argiles. No hi ha cap referència que ens pugui ajudar amb el treball, i no queda cap record de les casetes dels peons caminers on es feien forts els nacionals i on després van refugiar-se els republicans. Només queda una construcció estranya que no podem reconèixer. Té forma semicircular i pot ser que es tracti d'alguna mena de monument als caiguts feixistes.

Terol

<igual al dia anterior sola que a les 6 de la tarda ens hem traslladat a Terol, a dormir a una [...] , no se el nom del carrer ni el numero de la casa.> [DS 371223]

<ens traslladem a l'interior de Terol, tenim que fer un camí cobert amb sacs terrers a un carrer, dons enfront hi havia un edifici que s'hi havia fet forts, continua la reducció dels reductes o edificis que s'han fet forts. Enterrem varis morts> [DS 371224]

<igual al dia anterior sola que avui no hem treballat, en presenciar l'afusellament de varis paisans [?]> [DS 371225]

<sols prenguérem el cafè i no menjàrem res fins a la 1 de la nit. Treball de 10 a 4 de la tarda, tirar botelles inflamables i de gasolina sobre un edifici enemic, i de 4 a 1 fer parapet en sacs terrers i totxos per al carrer a on les bales hi plovien> [DS 371226]

<a les 4 de la tarda comencem a fer mina a l'església fins a les 11 de la nit, que fou quan sopem> [DS 371227]

Només arribar a Terol ja podem discernir fàcilment la part ensorrada durant la guerra i reconstruïda per la "*Dirección General de Regiones Devastadas y Reparaciones"*, ja que es tracta d'edificis d'arquitectura clarament franquista. Aquestes construccions són bàsicament el Seminari, que Jaume Picassó va minar, i el govern civil.

Demanem informació a l'oficina de turisme i es demostra una completa ignorància sobre la guerra. Hi ha una noia jove al mostrador i ens respon frases com aquestes: "*Uy, aquí la guerra nada, ¿eh?" "Que aquí la gente aún tiene sentimientos" "No, no, en Teruel se destuyó mucha cosa pero es mejor no recordar*", que ens xoquen molt després d'haver trobat tanta col·laboració en altres pobles. No hi ha tampoc cap altre organisme que es dediqui a fer recerca en aquest àmbit. Decidim visitar el seminari, encara que ja no queda cap indici dels túnels ni les mines i està tot reconstruït. Ni tan sols hi ha cap referència als refugis que es van haver de construir. Tanmateix tampoc hem trobat referències directes franquistes. Hi ha una creu igual que la del monument a "*los caídos*" de Mora, però han tret les plaques, i es veu en alguns punts dels edificis que s'han retirat escuts o símbols dels nacionals.

Mentre fem fotografies un home del carrer ens pregunta amablement si busquem informació de la Guerra Civil. Ens ensenya les marques de bala que han quedat a les reixes dels edificis propers i ens condueix a l'*Instituto de Estudios Turolenses*, que és un organisme que depèn directament de la Diputació i que s'encarrega d'estudiar i compilar la història de Terol.

L'oficina està ubicada en un segon pis d'una casa que sembla particular, i hem d'explicar el treball a través de d'intèrfon per tal de que ens deixin pujar. Allà trobem un llibre de Manuel Tuñón de Lara que havíem buscat anteriorment a Barcelona sense trobar-lo, i després de comprar-lo ens regalen també dues publicacions periòdiques sobre la Guerra Civil. Allà els treballadors es mostren molt interessats en el treball i ens demanen que els hi enviem un cop estigui finalitzat, de la mateixa manera que es comprometen a buscar informació als arxius per a enviar-nos-la. A Terol podem observar clarament el tall que s'ha creat entre els que han decidit recordar i els que obliden la història terrorífica del propi país.

Visitem també la plaça principal de Terol, la *Plaza del Torico*, que es veu reflectida en tantes fotografies de l'època. Ens és fàcil comparar la realitat amb les fotografies, i imaginar aquest lloc il·luminat per la llum vermellosa de les flames, amb el so dels canons i els trets, i les corredisses dels soldats entre les cases. Abans de marxar veiem el Mansueto, un mont que franqueja al entrada de Terol i que també suposava un punt estratègic de vital importància durant la presa de Terol.

Tortajada, Vilalba i Cedrillas

Per aquests tres pobles va passar Jaume Picassó, fent feines per la zona o simplement desplaçant-se per anar a un altre lloc. Tots tres estan situats al nord de Terol i no es citen els noms al diari sense donar-los-hi més importància.

El primer poble transmet una sensació de desolació i decadència que es devia accentuar en els moments de retirada després de la pèrdua de Terol. Els dos poble es troben en el un terreny es torna més irregular i on es pronuncien més els monts que caracteritzen la zona. A Tortajada trobem una porta antiga de fusta al peu d'un d'aquests monts, quan ens hi apropem i fem una foto amb flash a l'interior descobrim que es tracta d'un refugi immens i abandonat.

Arribem a l'estació de Vilalba, però es tracta d'un poble molt petit i passem de llarg. Intentem arribar per la carretera antiga que connecta aquest poble amb Corbalán, i que es la que molt probablement seguien els militars a peu. És un camí de terra vermella que s'ha deteriorat per culpa de la pluja i, tot i les indicacions d'un pagès que ens adverteix que no podrem passar amb el cotxe que tenim, continuem endavant. Ens quedem a mig camí, davant d'una ermita, i veiem que el camí no està en condicions per continuar. L'indret es desolat, pràcticament no hi ha vegetació i hi ha un silenci expectant i profund. Des d'on som es veu un paisatge de petits monts que s'estén fins allà on arriba la vista, amb molt poca vegetació i la terra vermellosa o grisa de pissarra. Nomé una franja verda segueix el riu Alfambra, sobre el qual Jaume Picasó va construir un pont que no hem pogut localitzar.

Cedrillas és un poble petit amb un castell feudal i molt poques cases situat sobre un mont.

Corbalán

<Avui m'han comunicat el capità que la companyia s'havia dissolt passant jo a ajuntar-me ja amb altres companys en la 84 Brigada mixta, Batalló de Zapadors i que per lo tant a les deu del matí sortiríem en direcció a Corbalán, o sía el punt de nostre destí.> [DS 371101]

Quan arribem a Corbalán no ens gens difícil trobar l'església de pedra sorrenca que durant bastant temps Jaume Picassó va utilitzar de quarter, doncs és un poble molt petit i la carretera que entra al poble desemboca a la plaça del davant, que és el centre del poble.

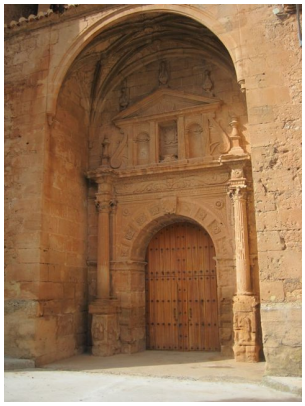

Dinem en un centre cultural, que és l'únic establiment obert, i allà hi ha un grup de jubilats que comenten altres époques. Demanant pel Monte Osuna acabem parlant amb un señor ja gran que ens explica com va viure la guerra. Tot i que no sap de quin mont es tracta, i no hi ha ningú en el bar que reconegui l'indret, realment creiem que aquest és un dels testimonis més interessants i entranyables que hem pogut recollir.
José Trillo, més conegut com a “Pepín”, tenía uns 4 anys quan va esclatar la guerra. Ell vivia al poble de Corbalán, que va restar fidel a la República fins bastant avançats els esdeveniments i recorda amb alegria l'arribada dels “*milicianos*” com en diu ell sense saber la diferència entre un soldat de lleva o de milícies. Quan venien l'agafaven i el portaven sobre les seves espatlles per tot el poble, i realment es molt impactant veure la bona imatge i la pràcticament ilusió amb la que relata els fets. Segons diu, amb certa enveja, fins i tot deixaven fer pràctiques amb el fusell als nois més grans del poble. I ens relata amb orgull com una vegada un morter que havien preparat va arribar fins al mig de la plaça del Torico de Teruel, fet prou improbable tot i el convenciment amb el que ho explica. Després hem comprovat en altres fonts que aquesta llegenda de guerra és coneguda i extesa oralment per tota la comarca. Fins i tot, amb la veu aspra però ilusionada de tornar a destapar records oblidats, ens canta una cançó popular de guerra:

“En el cielo manda Dios.
En la tierra los cristianos.
Y aquí, en Corbalán.
Los cojones de Atilano.”.

Atilano va ser de fet un capità d'artilleria associat a aquest fet de tan renom popular i que tenia fama de tenir una punteria excel·lent. També ens explica que a Corbalán hi havia quatre refugis, i com s'havien d'amagar quan s'apropaven “*les paves*” enemigues. Aquests avions, els Heinkel He 46 C, eren avions amples de reconeixement que solien volar baix i que precedien els bombardejos enemics, tot i que aquest es podien portar a terme de manera imminent o un o dos dies després. El sol fet de pensar que per casualitat hem trobat en aquest poble perdut entre monts i muntanyes un home que potser va veure Jaume Picasó, o que fins i tot potser hi va pujar a caballet, ens emociona d'un manera molt difícil de descriure.

Camí de la retirada

En comptes de tornar per l'autopista anem per la carretera antiga, seguint el recorregut de fugida que emprenen els militars un cop perdut Terol. La carretera és difícil, plena de revolts, i travessa diversos ports de muntanya. Estem a un 1600 metres d'altitud, i hi ha evidències de que les fortes nevades blanquejen el paisatge durant l'Ihivern: senyals de perill de glaç i de cadenes, així com diversos indicados del recorregut de la carretera especials per a les màquines llevaneus.

Passem per alguns dels pobles que Jaume Picassó cita en la seva retirada, com ara Ares, i a prop de benasal i Culla, també citats.

Conclusions

Una de les dificultats més grans d'aquest treball va ser definir-ne un camí de recerca prou concret com per a poder-lo abordar; posseíem un material original de primera mà que reconeixiem que tenia un gran valor històric i cultural, però que no sabíem com tractar. Després de la transcripció ens vam trobar davant d'un diari que estava redactat des de la quotidianitat i que resultava difícil de contextualitzar ja que els fets puntuals de la guerra es veien retratats de manera molt lateral. A mida que anàvem avançant vam descobrir amb molta alegria que llegint la bibliografia ens creàvem una imatge mental dels fets, i podíem anar relacionant-los amb els que apareixien al diari. Al principi de manera tímida i lenta, després de manera sistemàtica. Va resultar que aquesta metodologia és una de les més grates que hem utilitzat en tota l'escolarització, doncs et permet anar donant forma al treball a mesura que avança la pròpia comprensió sobre el text. Com si fos una imatge desenfocada que es va definit, i es torna nítida a mesura que arribem a comprendre'n el significat. Arriba un moment en què la descoberta de cada nova relació amb els fets documentats es viu amb la mateixa il·lusió d'un nen que acaba un trencaclosques i n'endevina el dibuix.

Un dels encants d'aquest treball es basa en què l'hem amassat i esponjat fins a donar-li la consistència i homogeneïtat necessàries per a identificar-nos amb una realitat que no és la nostra. Veure com poc a poc va prenent forma, i com a través de les informacions que busquem som nosaltres mateixos els que podem entendre aquest personatge, i a través de la seva història també la nostra. Des de la primera lectura del diari, que se'ns presentava tan descriptiu que resultava fred, hem passat a llegir entre línees l'entranyable senzillesa del seu autor. Val a dir que després de tants mesos de treball constant ens hem emocionat amb ell quan l'esforçada objectivitat que caracteritza el diari s'esfondra amb el final de la guerra.

<Les escenes més emocionants es quant venen les famílies a veure [i] a buscar ses familiars, les llàgrimes venen als ulls sens poder evitar-ho de tanta emoció> [DS 390403]

El diari sorpén per la seva descripció acurada dels fets i els ambients per on passa Jaume Picasó durant el temps que es troba al front, sense cap mena de queixa a la seva sort, ni cap mena de retret al seus enemics ni als seus oficials que el fan avançar de manera caòtica sense explicar-los on van ni quan marxaran de cada nova paridera. Aquesta incertesa, de no saber on seràs demà i ni tan sols si hi seràs, que ara ens sembla tan inquietant, potser quedava amagada en aquell moment per la urgència de cobrir primer les necessitats bàsiques, com ara trobar refugi per al fred i menjar. Acostumats a la comoditat que ens ofereix el nostre entorn ens és molt difícil d'imaginar en què devien pensar aquests soldats abandonats en un indret que no era el seu, en condicions pèssimes, lluny de la família i els amics, i amb la moral per terra degut a les poques victòries i les moltes derrotes que havien d'afrontar.

El viatge a Terol, després de la part documental, ha sigut un dels moment més impactants del treball, ja que d'alguna manera ens ha pogut demostrar que tot el que hem escrit és cert, que va existir de veritat aquesta realitat terrible i que pràcticament es pot veure als llocs per on ha passat la guerra. Ens sorpèn l'amabilitat incondicional de molta de la gent a la qual demanem informació, i la sensació que intenten contribuir en la major manera possible amb el nostre treball quan en alguns casos no s'han interessat mai per la Guerra Civil i en són completament ignorants. Hem trobat en la gent dels pobles una gran divisió entre els que obliden i amaguen, i els que recorden i porten llum i justícia, i això ens ha portat a posicionar-nos definitivament per la veritat i la trasparència, així com la recuperació de la memòria històrica com a acte de justícia per als que van patir la guerra, i d'identitat per als que vam arribar després. És molt impactant veure que alllà on va morir tanta gent en nom de la llibertat no hi hagi ni tant sols una petita placa commemorativa.

Un altre aspecte també molt bonic de la part pràctica del treball és la proximitat amb la gent, i aquesta extranya sensació que vas per on et porten els esdeveniments, sense tenir altra guia que un diari escrit fa més de setanta anys, i que tot i així hem trobat tots i cadascún dels detalls que buscàvem. És molt interessant veure com la gent gran explica amb entusiasme o precaució la seva pròpia vivència. Tot i que amb punts de vista i bàndols diferents, cadascú aporta aquesta espurna de memòria tan necessària per a il·luminar una mica el passat tèrbol d'aquest nostre país. En canvi, la gent jove no sembla tenir cap mena de noció dels fets de la Guerra Civil, i tots aquells als quals hem preguntat ni tan sols sabien si el front havia passat pels seus pobles. Si una persona perd la memòria direm que ens trobem davant d'una persona malalta, que té

amnèsia o alzheimer, o potser algun tipus de *demència senil*. Aquesta persona que no sabrà qui és, no podrà tampoc caminar cap endavant amb al certesa que són els seus passos els que segueix. Ens trobem de la mateixa manera davant d'una societat malalta, d'una societat sense records que ens hem d'esforçar en il·luminar ja que sinó correm el risc d'ensopegar una vegada i una altra amb la mateixa pedra fins que ja no siguem capaços de tornar-nos a aixecar.

Aquest treball ens ha portat a preguntar-nos què ha passat en al societat actual perquè ens sentim tan distants de la història del nostre país, fins al punt en què oblidem l'esforç i el dolor que ha costat construir aquesta nostra societat lliure i democràtica, abocant-nos en un model de vida consumista i inconscient sense cap responsabilitat i implicació per al canvi. Encara hi ha moltes coses per arreglar, i el benestar generalitzat no ha de permetre que ens apoltronem i oblidem el nostre deure de millorar cada dia per tal de millorar la societat.

"Diari d'un soldat de la lleva del 30". Amb aquestes paraules Jaume Picasó va resumir pràcticament dos anys de guerra, lluny de la seva vida anterior i els seus éssers estimats amb aquella senzillesa que el caracteritzava a ell i a la seva escriptura. És difícil per a mi, l'autora del treball, descriure el record que m'emporto d'aquest home modest que va creuar la guerra sense disparar ni un tret, escrivint cada dia el seu record en un grapat de fulls arrencats d'una o altra llibreta, per a la posteritat. Després de tres anys de treball estudiant la seva vida, primer amb el projecte de recerca de la ESO i ara amb aquest treball, em costa imaginar que aquest home de cabell blanc i mirada amable que somriu al meu costat en una fotografia de fa més de deu anys sigui veritablement Jaume Picasó. No en conservo cap més record que aquella fotografia que havia quedat abandona en un àlbum familiar. I tot i així ara puc dir amb certesa que sé qui era, que sóc la seva besnéta, que el recordo pel que va ser, pel que va fer i pel que va escriure. Em sento cada vegada més a prop d'aquest home que va lluitar tota la vida per allò que creia, que va educar el meu pare en els valors que ell m'ha transmès a mi.

Tot i que actualment s'estan perdent molts dels testimonis que mantenien viu el record de la Guerra Civil, ens trobem en un moment en què ja es pot destapar el passat, amagat en altres temps. A aquesta tasca s'ha sumant cada vegada més gent que s'interessa en recuperar la memòria històrica i mantenir la consciència com a tribut a l'esforç que tanta gent va haver de patir, i com a aprenentatge per a construir un futur millor. I així, a través de totes i cadascuna de les espurnes de memòria que es van recuperant, a base de petits esforços individuals o col·lectius, podrem mantenir viu el record d'una guerra que es va perdre deixant com a estela una de les èpoques més fosques per la llibertat i la democràcia a Catalunya i a la resta d'Espanya. Nosaltres hem volgut, amb el nostre treball, formar part d'aquest projecte ambiciós amb la nostra petita contribució i homenatge.

Bibliografia

Llibres

Alpert, Michael. *El ejército popular de la República 1936-1939,* Barcelona; (col·lecció contrastes) Crítica, 2007

Beevor, Antony. *La Guerra Civil española,* Barcelona; (col·lecció: Memória) Crítica. 2005

Camps, Juditi; Olcina, Emili. *Les milicies catalanes al front d'Aragó 1936-1937,* Barcelona; Laertes. 2006

Carner- Ribalta, Josep. *El Complot de Prats de Molló,* Barcelona; Rafael Dalmau Editors, 1987

Corral, Pedro. *Si me quieres escribir, Gloria y castigo de la 84ª Brigada Mixta del Ejército Popular,* Barcelona; Debate. 2004.

Edició de Martínez de Pisón, Ignacio. *Partes de guerra,* Barcelona; RBA. 2009

Puell, Fernando; Huerta, Justo A. Atlas de la Guerra Civil española. Antecedentes, operaciones y secuelas militares (1931-1945), Madrid; Editorial Sintesis. 2007

Salas Larrazábal, Ramón; Cardona, Gabriel. *La Guerra Militar, El frente de Aragón*, Madrid; Historia16.

Tuñón de Lara, Manuel. *Cartillas Turolenses. La Batalla de Teruel,* Zaragoza; Instituto de Estudios Turolenses. 1997

Tuñón de Lara, Manuel. *La España del siglo XX III. La guerra Civil (1936/1939),* Barcelona; Editorial Laia. 1974

Documents inèdits

Castanys, Miquel; Nubiola, Mireia; Sabaté Malena. "*Història d'una biblioteca familiar*". Direcció: Xavier Bou. Projecte de recerca de 4t d'ESO. Costa i Llobera , Barcelona, 2009.

Picasó, Jaume. "*Diari d'un soldat de la lleva del 30*" Document inèdit. 1939

Publicacions periòdiques

Casas Ologaray, Alfonso. "La batalla de Teruel" dins *Historia Ilustrada de la Provincia de Teruel*. 27.

Cenarro Lagunas, Ángela. "La República y la guerra civil en Teruel" dins *Historia Ilustrada de la Provincia de Teruel*. 26.

Audiovisuals

La guerra civil en Aragón track media DL 2008 [enregistrament vídeo] / dirigido y realizador por: Eugenio Monesma

Webs

Corbalán, Angel [en línea] http://blogs.clarin.com/corbalanangel/tag/corbalan/ [consulta: 10.10.2010]

Enciclopèdia Catalana [en linea] www.enciclopedia.cat [consulta: 06.2010 – 10.2010]

Gascón Ricao, Antonio. Sociedad Benéfica de Historiadores Aficionados y Creadores [en línea] http://www.sbhac.net/Republica/Fuerzas/EPR/EprP/Alfambra.htm [consulta: 2010]

Panorámica republicana [en línea]
http://panoramicarepublicana.iespana.es/guerra_civil.htm [consulta: 09.2010]

Pedrosa, Jordi [en línea] http://guerracivil.forumup.es/post-60215-guerracivil.html [consulta: 2010]

Teruel Tirwal [en línea] http://www.terueltirwal.es/teruel/batalla_teruel.html [consulta: 16.08.2010]

Vademecum [en línea] http://www.vademecum.es/ [consulta: 01.09.16, 18:01]

International center of photography: La Maleta Mexicana [en línea]
http://museum.icp.org/mexican_suitcase/castella/historia.html [consulta: 10.10.2010]